

CONTENTS

ARTICLES

Dr. Gurnam Kaur **Socio-Worldly Concerns of Sikh Ethics**

Dr. Amarjit Singh **Contribution of the Moral Values & Virtues
Depicted in Sri Guru Granth Sahib in the
Development of Human Personality**

**Dr. Davinder Singh
Chahal** **Concept of Truth (᳚sach) in Gurbani**

Dr. Gurbinder Kaur **Moral Values in Sri Guru Granth Sahib**

ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ
ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ: ਸਰੂਪ ਤੇ ਆਧਾਰ

ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਡਾ. ਸਿਕੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ
ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਡਾ. ਅਮਰਦੀਪ ਕੌਰ ਮਾਨਵੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ
ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਦਾਚਾਰਕ
ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

SOCIO-WORLDLY CONCERNS OF SIKH ETHICS

*Dr. Gurnam Kaur**

Introduction: Before going into the socio-worldly concerns of Sikh ethics, let us have a look at what does ethics mean. Ethics means the moral principles that govern a person's behavior or the conduct of an activity. At the dictionary level ethics is defined as the rules of conduct recognized in respect to a particular class of human actions or particular group, culture etc. It is that branch of philosophy which deals with the values related with the human conduct, with respect to the rightness and wrongness of certain actions and to the goodness and badness of the motives and ends of such actions. The main concern of Sikh ethics is considered to be the theory of good and evil or right and wrong as contained in the teachings of the Sikh Gurus (the founders of Sikhism) from Guru Nanak onwards to Guru Gobind Singh. *Sri Guru Granth Sahib*, the primary Sikh scripture is the main source of Sikh ethics which contains the teachings of the Sikh Gurus along with the compositions of Hindu Vaishnav bhagats , Muslim Sufi mystics, whose compositions are in accordance with the ideology of the Sikh Gurus. The Sikh religion was founded by Guru Nanak after the

**Prof. (Ret.), Canada*

revelation to the Guru of the Divine at the river Vein in Sultan Pur Lodhi. His first declaration of faith after getting the divine revelation was, 'There is no Hindu, is no Musalman'. The meaning applied by this is that spiritually man is one and cannot be divided on the basis of religion. Guru Nanak by affixing the 'one' (ek) before 'Oankar', the Universal Spirit opened the door for all humans to the realization of the Divine, the source of the whole creation, according to one's own spiritual capabilities. So the moral standard placed before man or 'the highest good' to be achieved by man is the realization of the 'higher self' which is the source of human origin. Guru Nanak by giving the spiritual right for the realization of the Divine

Reality to every one irrespective of one's caste, creed, class, and gender etc. gave a unique ethical structure to the Indian moral systems which breaks the oppressive and hegemonic practices prevalent for the centuries. According to this ethical system all have the same equal social and spiritual rights and, at the same time, all have the same responsibilities towards the society and the Divine. According to the Bani of *Sri Guru Granth Sahib* this earth has been referred to as a place where righteousness is practiced. As told by Guru Nanak in Japuji God has created this earth as a dharamsal¹, as a place to practice dharama, righteous actions. The Guru says that first of all He created night and day, seasons and occasions. He also created air, water, fire and regions. Amidst all these He fixed the earth, the place for righteous actions. Then on this earth He created numerous kinds of creatures and their ways. These creatures are of many names and are illimitable. All creatures are judged on their actions just and true in the court of God. In His court saints (with good actions) are elects of God and are seated in celestial beauty, are

marked with His approval. Guru Amaradas takes this view further when he says that God Himself has set up His throne in the firmament and nether regions. By His ordinance He created the earth as the place of righteous actions. He Himself is the savior of the humble who does create and cause the creation to be absorbed. He provides the sustenance to all.² Keeping in view the realization of the higher self as the moral standard according to Sikhism, let us see what this ideal is to be achieved, the social and worldly concerns of this ideal, the values and virtues related with this ideal etc. .

In the very beginning of *Sri Guru Granth Sahib*, in *Japuji* Guru Nanak asks the question “Then how to be truthful” (*kiv sachiara hovie*). According to Bhai Vir Singh, *sach* is the Punjabi form of the Sanskrit word *satya*, which means “to be” or “being”. Bhai Vir Singh holds that the word “sat” in the Mulmantra implies the non-dual sat. It is above the dualism sat-asat or sach jhuth and implies the meaning of “a conscious being whose form is Truth.”³ Sat or Truth in Mulmantra conveys the meaning of 'being' or existence. In Mulmantra , in the beginning of *Sri Guru Granth Sahib* the Absolute has been described as Satnam Karta Purakh, , which differentiates it from the traditional Indian concept. Satnam here means that the essential definite nature of God is Truth. Dr. Avtar Singh, the pioneer scholar in Sikh ethics opines, “In Sikhism the Absolute has been conceived as dynamic and viewed functionally.” He is of the view that Sat is not enough to convey this dynamic creativity, “it is perhaps due to this inability of mere sat as truth to convey this dynamic creativity that Guru Nanak prefers to use satnam karta purakh.”⁴ We can say that 'satnam karta purakh' is indicative of the very perfection of existence. Truth (sat) has been

placed before the seeker or the moral agent, as an ideal or highest good to be realized or achieved during his life time. So, sat is the quality of the Absolute and the ultimate goal of human life is to achieve this quality and be sachara, to be like Him. Sachara is one who has realized the self fully. Along with this Guru Nanak further questions that how to remove the wall of falsehood (kiv kurhai tutai pali)? Falsehood or kurhai pali is the sense of 'I-am-ness', it is termed as haumai, the sense of egotism which is the narrow view point, which is the wall of falsehood and a hurdle on the way of self-realization. As pointed out by Dr. Avtar Singh, "The peculiarity of the human situation, according to Guru Nanak, lies in the fact that each person, in his empirical existence occupies himself with a narrow and limited view-point. This narrow view-point, Guru Nanak identifies as Haumai (I-am-ness), a feeling of individuation indicated in a narrow or limited point of view. The problem for morality or, for that matter, for the whole of human life, is how to widen or abscond this narrow or limited point of view."⁵ According to the bani of *Sri Guru Granth Sahib* haumai is not only bad but it is false also. Sat is the principle of spiritual progress and sachara is the real self which has been realized. Guru Amardas conveys the same message when he says, "My self! in aspect art though image of Divine thy own exalted origin realize."⁶

The seeker of truth or sat travels towards his or her goal of being sachara and rises higher and higher. It is a journey towards progress in which the seeker travels towards his or her goal step by step. This has been explained in the Japuji in the stanzas related with khandas.⁷ As a person progresses step by step his or her consciousness expands and he/she gives up his or her sense of I-am-ness or egotism and identifies himself/herself with his/her goal.

The seeker on the journey of the self-realization develops in many aspects. These khandas are dharam khand, gian khand, saram khand, karam khand and sach khand. At the first step or stage the human is conscious of and does his or her social responsibilities or duties to the best of his or her capacity and ability. That is why it is termed as dharam khand, the realm of righteous action. The second step is called gian khand, the realm of knowledge. This is the stage when the seeker acquires knowledge and wisdom and experiences the higher (nad, binod, kod anand). It is the step towards assimilation of wisdom. The third stage is termed as saram khand, the realm of spiritual endeavor where the seeker withdraws into the inner mind to reflect upon what has been given by knowledge. He or she acquires emotional harmony and unity of the self. This stage is marked by ghariah i.e. here inner consciousness, cognitive insight, mind and intellect are transformed. This leads to the fourth step which is termed as karam khand and here the seeker expands his or her consciousness. The actions of the self are close to all-comprehensiveness. This stage is the realm of grace and marked by the spiritual energy and strength. Here the sense of I-am-ness or individuation (haumai) is fully eroded. The seeker performs his or her social and moral actions in a selfless manner. This stage is expressed through power (jor). The self is throbbing with the spirit of the presence of Almighty and takes up the altruistic services to the humanity like a hero, a warrior. This stage leads to the final stage which is called sachkhand. It is the stage of selflessness. The first four stages culminate in this final stage. Here the seeker's consciousness expands to the highest level and acquires the universal point of view, universal aesthetic communion with the

divine and universal will. It is the level of revelatory truth, the highest truth for which the self ever aspires, the stage of sachara. Here are combined action, bliss and consciousness (kar kar vekhai nadir nihai). The person becomes complete because he or she seeks and does good spontaneously. The sense or consciousness of being different from others is totally abolished and this achievement is reflected in his or her actions also. The self is in tune with the will of God and act accordingly. The seeker realizes the Hukam fully and act accordingly. According to Sikhism hukam and haumai are opposite to each other. Hukam represents knowledge whereas haumai is the indication of ignorance, kurai pali. That is why where there is haumai there cannot be any realization of His hukam. While realizing the hukam one can realize the Hukami, the Almighty. According to Sikhism hukam is not something imposed upon from outside it is written within (likhia nail). It is the universal will, the divine will.

According to the bani of *Sri Guru Granth Sahib* there are different passions which distract the human mind to different directions and hinder the mind from self-realization, the highest truth. They become the basis of human actions and weaken the human will to achieve the goal of highest good. These passions which are termed as five thieves in Sikhism deprives the human being of his or her good are as: kam (concupiscence), krodh (anger), lobh (avarice), moh (attachment) and ahankar (pride). These are the five vices which continuously steal the virtues or merit from the human beings. That is why the human is asked to be conscious of them always and keep control on them. Now the question arises what course the human should adopt to control them? Should he or

she adopt some ascetic and hard course to eradicate them or should he or she give up the social and family life and go to some isolated places such as some caves in the mountains or some jungle like the old Indian religious traditions of Hinduism as hath yoga, Jainism or Buddhism? Sikhism is a societal and whole-life religion. It does not believe in asceticism or yoga or doing any hard meditation or self-mortification. It does not believe in giving up family or worldly life. According to Sikhism it is not possible to eradicate these instincts fully. So these are to be controlled or channelized. They become the basis of human actions. So they should be channelized towards the achievement of self-realization and for that matter the basis of the actions should be moral. It is possible to do under the guidance of the Guru while living a worldly life. That is why in Sikhism family life is considered as most important and all the Gurus themselves led the family life. As Guru Arjan Dev prays to God, “Remove our lust, intoxication of wrath, avarice, attachment and evil desires. Lord! Save Thy servants—may Nanak to Thee be ever a sacrifice.”⁸

Sikh religion is congregational religion. The human being is advised to learn the way of achieving the goal in the sangat under the guidance of the Guru. The way of living as given by Guru Nanak is to live by honest means working with one's own hands, to share one's earnings with the needy and to ever remember the Name of God. Along with this, to realize the highest goal of self-realization the person should inculcate the moral virtues in himself or herself such as truthfulness, temperance, justice, courage, humility, compassion, contentment, illumination etc. Guru Nanak says, “Those who adopt the fast of truth, holy pilgrimage of contentment and bath of illumination and meditation; Making compassion their deity,

forgiveness their rosary, are pre-eminent among humans. To make union with the lord the dhoti (the ritual loin-cloth of the pious Hindu); absorption in God the ritually pure kitchen, love the food consumed- Nanak says rare are such as thus are blessed.”⁹. Guru Nanak further says, “Some sing songs of devotion but are empty of illumination. The starving mullah makes his house a mosque. Others, incapable of earning a living get ears slit like yogis; practice mendicancy losing their caste respect. One claiming to be a religious teacher and going out to beg don't touch his feet ever. Those that eat the bread of their labor and give away something in charity, Says Nanak truly recognize the way.”¹⁰ Guru Arjan Dev beautifully expresses the way of life suggested by the Gurus how while living the worldly one can achieve the higher moral goal, “Nanak says: By contact with the Master is the true device of living is perfected. In a life of smiling playfulness, enjoyment of wear and food, is attained liberation.”¹¹. The same view is expressed by the fifth Guru Arjan Dev when he says, “My self! In joy abide by endeavoring and working in the way of God. By meditation obtain union with the Lord: Nanak says, thy anxiety shall be removed.”¹². Meditation here means concentrating on the Divine Name, meditating on the Divine Name in the company of holy people. In Sikhism only two categories of humans has been accepted: gurmukhs and manmukhs, no other distinction is accepted on any other basis. Gurmukhs are those who are Guru oriented and follow the path as told by the Guru. Guru is the Shabad Guru. The bani of the Gurus. It has been made very clear by the Gurus that there is no distinction between the Guru and the sayings of the Guru. Guru Ramdas expresses this status of the bani when he says that there is no difference between the Guru and the revelation made by him in the form of bani. They are one. The Guru's

bani is the embodiment of the Guru and the Guru resides in his bani, in the bani is contained Nectar which is the giver of spiritual life. The Guru utters the bani and the seeker must accept it. Guru emancipates the seeker by manifesting himself in his bani.¹³ This status was formally bestowed by Guru Gobind Singh on *Sri Guru Granth Sahib*. Gurmukh is an accepted category. Manmukhs are those who, instead of following the path of the Guru act according to their mind and mind is distracted by the evil propensities like kam, krodh, lobh, moh and ahnkar as mentioned above. So manmukh is not the accepted category according to Sikhism. So it becomes clear that Sikhism does not advise the human beings to run away from the society and live away an isolated life for the realization of the higher self. Such people who run away from the society are a burden on the society as made clear by Guru Nanak in his dialogue with the yogis, in Sidh Goshat. One can develop himself or herself and the society while living a social life and fulfilling social responsibilities. According to Sikhism the person is not only to realize the higher truth himself or herself but he or she has to make others also to realize the highest goal of life. The virtues like wisdom, truthfulness, justice, temperance, courage, humility, compassion, contentment are inculcated for the development of the individual as well as for the development of the society, for the development of the other human beings. A Sikh always seeks the good for all in his or her daily prayer. The Sikh Gurus established the institutions of sangat and pang, gurduara, amrit etc. for the practical manifestation of the ethical system given by them in the bani of *Sri Guru Granth Sahib* and Sikh rahet-maryada. The Gurus rejected caste-system and social inequalities, gave the equal status to women, preached for the universal brotherhood. Human beings and society both are very

important from the Sikh point of view. This world is the creation of God who is Sat Naam. So it is true and real because it has created by the real from Himself. He Himself is the cause of this whole manifestation. So it is the duty of every person to improve the society and the world.

References:

1. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1.
2. *Sri Guru Granth Sahib*.
3. Bhai Vir Singh, *Santhya Sri Guru Granth Sahib*, Amritsar:Khalsa Samachar, Hall Bazar, vol.1, November 1961, p.38.
4. Dr. Avtar Singh, *Ethics of The Sikhs*, Patiala: Punjabi University, 1970, p.40.
5. *Ibid.* p.23.
6. *Sri Guru Granth Sahib*, p.441.
7. *Sri Guru Granth Sahib*, pp. 7-8.
8. *Sri Guru Granth Sahib*, p.522.
9. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1245.
10. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1245.
11. *Sri Guru Granth Sahib*, p.522.
12. *Sri Guru Granth Sahib*, p.522.
13. *Sri Guru Granth Sahib*, p.982.

**CONTRIBUTION OF THE MORAL VALUES &
VIRTUES DEPICTED IN SRI GURU GRANTH
SAHIB IN THE DEVELOPMENT OF HUMAN
PERSONALITY**

Dr. Amarjit Singh*

The word morality comes from the Latin word '*moralitas*' meaning manner, character and proper behavior. It generally refers to a code of conduct that an individual group or society holds as an authoritative in distinguishing right from wrong. Values are those characteristics of human society which set norms, exercise control and influence the will and actions, thinking and feeling of an individual. These are the guiding principles or standards of behavior which are desirable, important and held in high esteem by society. Values, morals and ethics are inextricably tied together and their inculcation has been cherished as a noble goal of all societies of all times. These hold great importance from the point of personal, social and spiritual development in the life. Ethics are how we actually behave in difficult situations that scrutinize our moral character.

The most important things for people who perceive no power

*Director-Principal Guru Kashi Gurmat Institute, Tahwandi Sabo

or purpose beyond themselves are the worldly yearnings that include wealth, power, pleasure, revenge, fame, vanity and status. These promote jealousy, resentment and conflicts in the society. The values taught in the Sikh Scripture i.e. kindness and respect for all people, humility, honesty, generosity, self control and forgiveness are contrary to the worldly vices such as

power, status, wealth, self-indulgence and revenge. These values promote peace and goodwill among different creeds, castes, colours, sects and beliefs. The doctrine of *Sri Guru Granth Sahib*, ignoring the religious distinctions, instructs people to become better human beings. Guru Nanak Dev, founder of Sikhism emphasized the socio-ethical values of the symbols, practices and rituals of Hindus, Yogis and Muslims.¹ These values are good enough to make life worth-living and can transform the society into the kingdom of heaven.

Morality is one of the fundamental sources of strength, just as immorality is one of the main causes of decline of an individual and the society. Belief in omniscient and omnipresent God is the key to virtue and good conduct. The continuous devotion and dedication to God result in a good moral conduct. The Supreme Lord knows the secrets and intentions behind the entire actions of man. One can deceive the world but not the Creator. Therefore, Gurbani guides to maintain moral behavior in all circumstances. Man when broke into the shops and well-guarded palaces looked in front and behind while stealing, but he forgets that he cannot hide his evil actions from God.²

The moral system of Sikhism stems from its primary doctrine of belief in One God who is the Creator and Sustainer of the Universe. It considers the human race to be a part of God's creation and subject. The teachings of Sikhism have a spiritual dimension that aims at the perfection of human soul. The purpose of human birth is

to worship God by leading the life in harmony with the Divine Will and thereby achieve eternal peace, bliss and everlasting success. The highest aim of ethical system of Sikhism is to perform one's duty towards God and mankind.

Morality and religion are well connected to the teachings of Guru Nanak Dev. According to him, morality constitutes the primary feature of a true religion. In fact, the intrinsic value of a religion is judged not by its metaphysical thoughts but by its ethical principles. God's grace and eventual union with Him can be attained only if one performs his duty according to the moral laws. *Sri Guru Granth Sahib* asserts that enlightenment and true spirituality should inspire man to dedicate his life and genius for the service of humanity. Sikh ethics affirm "Whosoever is blessed with the spell of the Lord Master's Name and meditates on the All-Pervading Lord, deems pain and pleasure alike and whose way of life is immaculate and without rancour, controls his five deadly sins, remains detached from mammon like the lotus in the water, instructs the friend and the foe alike, loves the Lord's devotion alone, hears not another's slander with his ears and renouncing self-conceit, becomes the dust of all, whosoever has these six qualities, is a perfect man."³

Humility or being humble is a quality of being courteous and respectful of others. Selfishness disappears and the soul no longer lives for itself in perfect humility. Everyone who humbles himself is exalted in spirit. It is the opposite of aggressiveness, arrogance, boastfulness and vanity. Acting with humility does not deny our own self-worth rather it affirms the inherent worth of the person. It dissipates anger and heals wounds. The virtue of humility can take many different forms, from simple modesty to the extreme of being totally without ego. It prepares us to accept criticism and learn from

it. Humbleness is a quality by which a person recognizes his own defects.

A Study of the *Sri Guru Granth Sahib* conveys two virtues of great importance. The first is humility which is the moral antidote of egoism. Most of the hymns in the Sikh Scripture are marked by a deep sense of humility. The virtue has received the first priority in Sikh ethical system. Pride and egoism are the root of all self-centredness. Gurbani states that sweetness and humility are the essence of virtue and goodness as: “Who forsakes pride in the company of saints, is the best of all men. He who regards himself as low is counted the highest of all”.⁴

Love is the second virtue, the supreme and fundamental value in Sikhism. It is the cardinal principle of Sikhism and the major source of God's realization. Man must love his fellowmen. One should love humanity not only as an ethical value but as a spiritual need too. It removes ego, greed and complexes of superiority and inferiority and prepares the ground for spiritual elevation. It teaches equality, fraternity and establish the democratic basis of the society. It generates feeling to help and serve others. Service to mankind is service to God because the spirit of the Infinite Lord resides in every soul. “Your Light is the light in all beings, O Creator.”⁵

Truth as a virtue implies truthfulness in mind, body and action. Practice of truth is more laudable than truth as a principle. It is a remedy of all ills and washes away all sins.⁶ Falsity or lack of truthfulness, resorting to dishonesty, injustice and unrighteousness, egoism, lack of humility, intolerance, discontent, lack of self-control, affliction of men and animals by thought, word and deed, remaining discontented in mind under the sway of greed, jealousy,

impurity of mind and body, intolerance to other's beliefs and practices, falling a prey to the passions and instincts, pessimism and lack of self-dependence are listed as vices in Sikhism. One must avoid falsity and remain truthful to others. Those who are false within and honorable from outside are very common in the world. Their filth is not removed though they may even bathe at the sixty-eight sacred shrines of pilgrimage. “Those who are good at heart and live a simple life without exaggeration of their goodness are looked upon as good personalities in the world. They embrace love for God and contemplate beholding it”.⁷

Honesty and integrity hold great importance throughout the Sikh Scripture and any deception to gain an advantage or to harm others is prohibited.⁸ Deception may be by false statements, half-truths or failing to tell the whole truth. It is common in advertising, business dealings, politics and everyday life. We must strongly resist the temptation to engage in any form of theft, cheating, deception, slander or gossip. Rationalization is a form of self-deception by which we convince ourselves that sinful actions are justified in order to achieve a good result but this is really just another form of dishonesty.⁹ Guru Nanak Dev states that who himself lives by his honest labour and yet gives away something out of his hands, has alone found the true way.¹⁰

In Sikhism, the definite goal of human life is to unite with the Supreme Master of Universe. The Temple of the Lord is beautiful; it is made by the Creator Lord.¹¹ Indulgence in evil thoughts, murder, adultery, sexual immorality, theft, false testimony, slander, greed, malice, deceit, envy and arrogance constitute immoral use of the body. Guru Arjun Dev states: “By God's Grace, man has a healthy, golden body, so it is the prime duty of human beings to attune

themselves to that Loving Lord¹² and to live a moral life. All are sinners in one way or the other and no one is perfect. Living a moral life means to take responsibility for controlling our own behavior. If we even think of that we are better than others, we are guilty of the sin of self-righteousness. Sikh ethical system advises one should see oneself as bad and the rest of the world as good.¹³ Man has no right to look down upon, criticize, judge, condemn or try to control others as Supreme Lord is the ultimate judge.

Forgiveness means to pardon an offender out of compassion and love for him. It generates compassion and encourages the same concept of peace, tranquility, humility and cooperation between men which checks the tendency of men for supremacy over other fellow men. 'To err is human, but to forgive is divine'. Forgiveness is a great virtue as it guides us to let off even the worst offenders, who are the most difficult to forgive. There is no place for hatred, holding a grudge, revenge or retaliation in the life of an ideal man. Holding a grudge and seeking revenge are never appropriate responses to the perceived wrong. A grudge destroys the grudge-holder with bitterness and revenge only escalates hostility. Gurbani tells us to reconcile with our adversaries, forgive their transgressions and let go off the anger that tempt us to commit an act of revenge. Guru Nanak Dev asserts that: "Without forgiveness, innumerable people have been perished and it is not possible to count them".¹⁴ It is compared to fasting, good conduct and contentment who practices forgiveness. No ailment touches him.¹⁵

The five evils always distract man constantly from the right path. The Ideal man controls the five vices and his desires. He lives to fulfill his needs but a self-willed person lives to fulfill his desires. The needs can be fulfilled but the desires can never be satisfied.

Running after desires leads to suffering. Contentment is to have no ambition, envy, greed or jealousy. One must abide by the Will of God and in that state pleasure or pain makes no difference to him. Such a man is above ordinary happiness and misery. Contentment and compassion are two chief virtues, their contact gives birth to righteousness.¹⁶ In Sukhmani Sahib, Guru Arjun Dev states, without contentment no one gets satisfaction.¹⁷ Person who truly serves the Lord, observes contentment and dwell on the truth. He does not traverse the path of evil. He performs good actions and practices righteousness. He eats less and remains detached from the world. He praises and realizes the Master and as a result the Lord bestows and showers His Grace on him.¹⁸

One learns the social and moral values of the family. When the family structure weakens, then all the institutions of society are destabilized. Sikhism does not encourage monastic renunciation and self-abnegation. It believes that normal family-life is no barrier to salvation. Guru Nanak Dev makes a radical departure from the earlier Indian religious systems in expounding his concept of Ideal man. He declares that liberation can be attained by being truthful as a householder. It is possible when we live detached from the worldly ills and temptations. Man must live in the world and keep his head above the usual tensions and turmoil. In Siddha-Goshth, Guru Nanak Dev gives a beautiful analogy to explain his concept of a householder's life: "The life of a worldly man should be like that of a lotus and the duck living in the lake still remain unstained by the water".¹⁹ In fact, Sikh ethics aims at a progressive realization of the immense power of the human soul. According to it, a life of action and struggle is an essential requisite. The human senses have to be developed by bringing them under proper control.²⁰ The ultimate aim

of human life is to develop a personality with divine qualities which should culminate in perfect control of the self.

Sikh moral values emphasize on man's truthful conduct and beneficial actions, his basic duties and obligations towards his fellow-beings and the society at large. Sikhism repeatedly insists on the role that a man has to play as a householder and not merely as a recluse preparing himself for the next world while escaping his obligations towards his family and fellow-beings. Sikh Scripture considers the world not an illusion but observes that: "This world is the abode of the True Lord. The True Lord Himself abides in it."²¹

Sikhism believes that human life has a definite purpose and goal. It offers an opportunity for self and God realization. The inculcation of moral qualities and the practice of virtue in everyday life is a vital step towards spiritual development. The personality of a person is developed according to his actions. Man is responsible for his own actions. He cannot claim immunity from the results of his actions. He must therefore be very vigilant in what he does. We cannot find fault with others. The fault lies with our actions. We receive the reward according to our actions. The body is the field of actions whatever one sows, so he eats. Guru Ram Das says: "O Brother, look at the Greatness of our Lord, one gets only whatever one deserves according to his actions."²² Guru Nanak Dev proclaims: "If one performs virtuous actions, he is known as a virtuous person and if one commits sin, he is known as a sinner."²³

Sikh moral system revolutionized human thinking and enthused a new spirit in human actions. Reiterating firm belief in the equality of all human beings and conceding the fundamental right to be free from all sorts of fear, oppression and tyranny, the Sikh Scripture declares: "Who is immersed in the fear of God becomes fearless."²⁴ It liberated humanity from all sorts of fears and fetters,

mental, physical, social and political. The people get rid of the age-old shackles of mythology, ritualism, castism, spirits and superstitions. It rouses the feeling of human responsibility for resisting evil and aggression, for defending self honour and safeguarding the right and respect of others. Sikh Scripture states very clearly that compromising with one's self-respect is not worth living: "If one lives without self-respect, All that one eats goes to waste."²⁵ It proves the point to the hilt that Sikh ethics prompt to do the utmost in the heroic deeds of valor and even more heroic sufferings of martyrdom. "Death is the privilege of the brave, provided they die for a worthy cause,"²⁶ said Guru Nanak Dev.

The system of moral ethics is striking as it defines morality but at the same it guides the mankind to achieve it, at individual and collective level. A Sikh is expected not only to be virtuous but also to enjoin virtue. He must not only refrain from evil and vice but also actively encourage people to abandon it. In other words, he must be morally healthy and must contribute to the moral health of society as a whole. Therefore, an individual must strive for the ideal social good. The standard of value must be welfare of the society and moral principles, promote the ends of the society at large.

Sikhism gives balanced significance to all the aspects of human personality. It maintains the harmony between religion and life. It synthesizes the practical with the ideal and satisfies the spiritual and the temporal aspirations of man. It provides an ethical code of human behavior which is perfectly attainable. Gurbani makes it amply clear that each individual is responsible for his own fortunes and misfortunes. Salvation is the result of one's own moral personality and can neither be imposed nor granted.

The Ideal man in *Sri Guru Granth Sahib* is an enlightened being who actively participates in all walks of social life. He is a

householder who remains detached from worldly pleasures and sorrows. He is a saint-soldier who is aware of his spiritual and worldly responsibilities. He develops his intellect and ability to an extent that he can play positive, constructive and participatory role in the transformation of evils into virtues. The worldly vices viz. Selfishness, greed, aggression, extravagance and arrogance are replaced by selflessness, dedication, compassion, generosity, restraint and humility in the life of an ideal man. He plays the multidimensional role of emancipator, vanguard and redeemer for the human race. All the precepts of morality expressed in Sikh Scripture can be summarized in three simple principles - 'To avoid evil, to do good and to purify the mind'. It played a distinguished and historic role in the past and has a still more prominent role to play in the future. The great historian, Arnold Toynbee states "If the human race survives its follies at all Sikhs shall surely be there on this planet as a vigorous, hardy and go-getting *Homo sapiens*."²⁷

References:

1. (a) Make compassion the cotton, contentment the thread,
modesty the knot and truth the twist.
This is the sacred thread of the soul.
Sri Guru Granth Sahib, p. 471.
- (b) Let thought of death be thy patched coat,
chastity like that of virgin's body,
thy life's department and faith in God thy staff.
Ibid., p. 6.
- (c) Make mercy thy mosque, faith thy prayer-mat
what is just and lawful, thy Quran,
modesty thy circumcision and civility thy fast.
So shalt thou be a Moslem.
Ibid., p.140.
2. *Ibid.*, p. 156.
3. *Ibid.*, p.1357.
4. *Ibid.*, p. 266.

5. *Ibid.*, p. 1314.
6. *Ibid.*, p. 468.
7. *Ibid.*, p. 473.
8. Practicing great hypocrisy, he acquires the wealth of others.
Returning home, he squanders it on his wife and children.
O my mind, do not practice deception, even inadvertently.
In the end, your own soul shall have to answer for its account.
Ibid., p. 656.
9. Some eat and survive by practicing fraud and deceit;
they speak lies and falsehood.
Ibid., p. 85.
10. *Ibid.*, p. 1245.
11. *Ibid.*, p. 57.
12. *Ibid.*, p. 270.
13. *Ibid.*, p.991.
14. *Ibid.*, p.937.
15. *Ibid.*, p. 223.
16. *Ibid.*, p. 3.
17. *Ibid.*, p. 279.
18. *Ibid.*, p. 466.
19. *Ibid.*, p.938.
20. The eyes are asleep in corruption, gazing upon the beauty of others.
The ears are asleep, listening to slanderous stories.
The tongue is asleep, in its desire for sweet flavors.
The mind is asleep, fascinated by Maya.
Those who remain awake in this house are very rare;
by doing so, they receive the whole thing.
Ibid. p.182.
21. *Ibid.*, p.463.
22. *Ibid.*, p.653.
23. *Ibid.*, p.138.
24. *Ibid.*, p.11.
25. *Ibid.*, p. 142.
26. *Ibid.*, p. 579.
27. Toynbee, Arnold, East of West, quoted by Kapur Singh in *Contributions of Guru Nanak*, (ed.) Shan, Harnam Singh, Chandigarh, 1976, p. 25.

CONCEPT OF TRUTH (ਸਚ SACH) IN GURBANI

Dr. Davinder Singh Chahal*

ਸਚ (*sach*) as a basic word is spelled as ਸਚ, ਸਚਿ, ਸਚੁ and ਸਚਉ according to the grammar of Punjabi language or in a poetical form to the suite rhyme of the phrase or stanza or Sabd. It is well-known fact that a word in Punjabi and any other language has many meanings. The art in interpreting the Gurbani lies in studying the etymology of the word and the main theme of the phrase or stanza or Sabd then to choose the most appropriate meaning of that word. In this paper we have tried to represent etymologically, scientifically and logically that the ਸਚਹੁ (*sachahu*) is from ਸਚੁ (*sach*) in the phrase, ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥

INTRODUCTION

The following phrase of Guru Nanak Dev, ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥

(*Sach Urai Sabh Ko Upar Sach Achar*) is often quoted to guide the humanity for the development of high morality. Now the question is

*Institute of Understanding Sikhism, Canada

how this quote is being interpreted in Sikh literature. It all depends upon the person and his/her background in education, experience and in which way his/her conscience leads to interpret this phrase. It was Max Arthur Macauliffe (4) who discovered for the first time that all those Gianis, who were assigned to him for interpretation of Gurbani, had different opinion on the interpretation of Gurbani. This situation caused him anxiety, slight annoyance, irritability and distress (4). Macauliffe's thinking, about different opinions among Sikh theologians, was further confirmed when his work has been widely acclaimed by the Sikh community but there were other *gianis* who could call the whole thing into question: "*I have met so-called gianis who could perform tours de force with their sacred work, and give different interpretations of almost every line of it.*"(4) According to Prof Nikki Gurinder Singh, Macauliffe was so much frustrated that he reported: in *Asiatic Quarterly Review*, 1898 at page 365 as following (2): "*Had I known earlier the difficulties I should have to encounter, I should certainly never have undertaken a translation of this description,*" Strange is the nature of some Sikh theologians even today that they must disagree with the other theologian's interpretation of Gurbani.

Now the question is:

How can we achieve perfect interpretation of Gurbani so that original theme becomes apparent?

The word ਸਚਹੁ (*sachahu*) is from ਸਚੁ (*sach*) in the phrase, ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥ according to SGGS Gurmukhi-Gurmukhi Dictionary (9). And ਸਚੁ (*sach*) is interpreted as: ਅਸਲੀਅਤ, ਹੋਜ਼ਦ ਵਾਲਾ, ਸਦਾਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਅਟੱਲ, ਸਦਾ ਥਿਰ ਪ੍ਰਭੂ, ਸਦਾ ਥਿਰ ਪ੍ਰਭੂ। ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਲ।

ਸੱਚੇ ਨੂੰ, ਸੱਚ ਦਾ ਵਿੱਚ। ਉਦਾਹਰਣ: ਅੰਤਰਿ ਜਿਸ ਕੈ ਸਚੁ ਵਸੈ ਸਚੇ ਸਚੀ ਸੋਇ ॥
ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥

Mahankosh Encyclopaedia

ਦੇਖੋ, ਸਚ. ਸੰਗਯਾ ਸਤਯ, ਝੂਠ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਸਚੁ ਤਾਪਰ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਸਚਾ ਹੋਇ" (ਵਾਰ ਆਸਾ)। ਆਨੰਦ, "ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਸਚੁ ਉਪਜੈ" "ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਚੁ ਹੋਇ" (ਨਾਪੁ)। ਸਤਯ ਰੂਪ ਕਰਤਾਰ, " ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ" (ਜਪੁ) ਵਿ- ਸੁਚਿ, ਪਵਿਤ੍ਰ, "ਮਨ ਮਾਜੈ ਸਚੁ ਸੋਈ"। ਦੇਖੋ ਸੱਚ. In both cases the ਸਚੁ (sach) means that 'Entity which exists forever' (God) and it also means "True/Truth". Besides this there is another word with similar meanings, ਸਤਿ (sat), which is as commonly used as ਸਚੁ (sach) throughout Sri Guru Granth Sahib.

ਸਚੁ (*sach*) and ਸਤਿ (*sat*)

The words ਸਚੁ (*sach*) and ਸਤਿ (*sat*) are commonly used in the Gurbani and both mean 'true' or 'truth' and/or 'exist' or 'existence' depending on the context these words have been used.

'Sach' in English means 'Truth', which means as follows:

Truth: noun, plural truths [trouthz, trooths]

(Dictionary.com)

1. The true or actual state of a matter: *He tried to find out the truth.*
2. Conformity with fact or reality; verity: *the truth of a statement.*
3. A verified or indisputable fact, proposition, principle, or the like: *mathematical truths.*
4. The state or character of being true.
5. Actuality or actual existence.

The antonym of 'Truth' is 'Falsehood'.

According to Christian Science "Truth" is God.

(<http://www.merriam-webster.com/dictionary/truth>)

In English translations of the *Sri Guru Granth Sahib*. the view of Christian Science, 'Truth' means God, was first used by Macauliffe (4) who interpreted 'Sach' as 'True' in the Sloka, ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥ ..., as discussed later. The same interpretation was accepted by Dr Gopal Singh (5) in his English translation. Then Manmohan Singh (SGPC) (9) accepted the same meanings and Sant Singh Khalsa (9) followed Manmohan Singh's interpretation in their English translations (9). Later on many more writers interpreted 'Sach' as 'True' and now 'Sach' is considered as a 'true/truth' by Sikhs at large.

On the other hand it was *Faridkot Vala Teeka* which has also interpreted '*sach*' as 'True' in Punjabi. However, Prof Sahib Singh (7), (9) and Giani Harbans Singh (6) have interpreted '*sach*' as 'exists' as we have discussed earlier. This '*sach*' represents that **Entity**, which has no descriptive or specific name, but exists. Here the word '*sach*' has been interpreted as 'exists', which appears to be appropriate interpretation in following Sloka:

ਆਦਿ¹ ਸਚੁ² ਜੁਗਾਦਿ³ ਸਚੁ ॥

ਰੈ⁴ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ⁵ ਭੀ ਸਚੁ ॥

Was in existence² before the beginning of the time and space¹;

Was in existence in the past³; Is in existence in the present⁴;

Will remain in existence forever⁵ (in the future)."

Some theologians interpret 'sach' as 'true' or 'truth'. It is not appropriate interpretation since 'truth' is not an entity but a qualification of some 'entity' which must meet the conformity with fact or actuality or actual existence. Therefore, it represents some Entity which exists forever. Moreover, 'truth' has an antonym as 'falsehood'. According to Nanakian Philosophy there is no equivalent or opposite of that Entity. This Entity is the God of Guru

Nanak Dev, which is commonly called God by English speaking people.

No name for that Entity, which exists forever, has been used by Guru Nanak Dev in this Sloka.

What is that Entity?

It is ੴ, which has been interpreted as follows:

In ੴ 'ੴ' stands for 'One and Only', 'ੴ' stands for 'ੴ' ('That'), and Extended end (ੴ) of 'ੴ' (Open Oora) stands for 'Infinite' (ਬੇਅੰਤ). Therefore, in Punjabi ੴ can be pronounced as ਇਕੁ ਓ ਬੇਅੰਤ (**Ek Oh Beant**) and in English ੴ can be pronounced as **'The One and Only, That, the Infinite'**. In other words, **One (ੴ) is 'Singularity' - means that (ੴ- Oh) Energy, which is (ੴ) Infinite**. In other words the logo, ੴ, represents GOD of Guru Nanak Dev, which is also considered as ਸੁੰਨ (*Sunn*), ਨਿਰਗੁਣ (*Nirgun*) and ਸਰਗੁਣ (*Sargun*) and ਜੋਤ (Energy) by Guru Nanak Dev; and as 'Singularity' or 'Nothingness' or 'Energy', respectively by scientists(3).

ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥

This phrase is the fifth stanza of a long Sabd of Guru Nanak Dev which has been interpreted differently by different theologians. For the sake of comparison I have picked up the first translation and/or interpretation completed in 1883, commonly called *Faridkot Vala Tika*, which is in old Punjabi (9). The second one is by Prof Sahib Singh (9) in modern Punjabi, which is widely accepted translation in literary Sikh world. Thereafter, I have picked an English translation and/or interpretation published by the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar (SGPC) (9) and that of Dr. Sant Singh Khlasa (9), which appears to be an improved version of English translation of Manmohan Singh, is widely quoted by Sikh scholars and is also projected in many Gurdwaras all over the world

when recitation of that Sabd is going on. Let us examine their translations and/or interpretations of the complete stanza rather than only of last phrase often quoted:

Faridkot Vala Tika:

ਮਨਮੁਖੋਂ ਕੀਆਂ ਮਨ ਕੇ ਹਠ ਕੀਆਂ ਬੁਧੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਹੈਂ ਭਾਵ ਏਹ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਮਨਮੁਖ ਹੈਂ ਭਾਵ ਏਹ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਮਨਮੁਖ ਹੈਂ ਉਤਨੀਆਂ ਉਨਕੀਆਂ ਬੁਧੀਆਂ ਹੈਂ ਔਰ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰੋਂ ਸੇ ਬੇਦੋਂ ਕੇ ਬੀਚਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ ਭਾਵ ਏਹ ਕਿ ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਦ ਕੇ ਅਰਥ ਕੇ ਲਗਾਚਤੇ ਹੈਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਜੀਵ ਕੇ ਤਾਈਂ ਬੰਧਨ ਪੜ ਰਹੇ ਹੈਂ ਤਿਨ ਬੰਧਨੋਂ ਸੇ ਤਬ ਛੂਟਤਾ ਹੈ ਜਬ ਗੁਰੋਂ ਦਵਾਰੇ ਮੋਖ ਕਾ ਦੁਆਰਾ ਗਯਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤਾ ਹੈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਸਚ ਨਾਮ ਸੇ ਉਰੇ ਹੈਂ ਔਰ ਹੋ ਸਚ ਨਾਮ ਜਪਨੇ ਕਾ (ਆਚਾਰ) ਕਰਮ ਹੈ ਸੋ ਸਭ ਕੇ ਉਪਰ ਹੈ ॥

English Translation:

Faridkot Vala Tika interpreted it that with great hardship many self-oriented (selfish) people have developed many methods according to their own understanding and interpretation of Vedas.

Under such conditions many people have been shackled in many rituals and custom and one can get salvation only through the Guru.

All these actions are less than the complete method of True Naam, therefore, repetition of NAAM is the highest of all works.

(Finally, the following method is recommended for salvation :)

The complete method for salvation is repetition of TRUE NAAM and this is the right *Karma* (work/ritual) which is above all other *Karmas*.

Prof Sahib Singh: ਗੁਰਮੁਖਿ= ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਨ ਪਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਿਆਂ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਕਲ (ਤਪ ਆਦਿਕ ਕਰਮਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਜੋ) ਮਨ ਦੇ ਹਠ ਨਾਲ (ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ), ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਵੇਦ ਆਦਿਕ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਤੇ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ),

ਮੋਖ=(ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿਕ ਤੋਂ) ਖਲਾਸੀ। ਦੁਆਰੁ=ਦਰਵਾਜਾ।
ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮ ਹਨ ਜੋ ਜਿੰਦ ਵਾਸਤੇ ਫਾਹੀ-ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,
(ਪਰ ਹਉਮੈ ਆਦਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ) ਖਲਾਸੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਇਆਂ ਹੀ
ਲੱਭਦਾ ਹੈ,
ਸਚਹੁ= ਸੱਚ ਤੋਂ, ਸਦਾ-ਥਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ। ਉਰੈ=ਉਰੇ
ਉਰੇ, ਘਟੀਆ। ਉਪਰਿ=(ਸਦ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ) ਉਤਾਂਹ ਵਧੀਆ। ਸਚੁ
ਆਚਾਰੁ=ਸਦਾ-ਥਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ-ਰੂਪ ਕਰਮ। ਆਚਾਰੁ=ਕਰਮ॥
(ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ)॥ 5

English Translation:

Prof Sahib Singh's interpretation is almost same as that of *Faridkot Vala Tika* but in modern Punjabi.

Comments: Both, *Faridkot Vala Tika* and Prof Sahib Singh, say that many people stubbornly are engaged in interpreting Vedas according to their own understanding consequently they are entangled in many rituals and custom. And they emphasize that repetition of TRUE NAAM is the only right KARMA for salvation.

Manmohan Singh (SGPC)

How many men of perseverance and intelligence there are and how many there are contemplators of Vedas?

How many entanglements there are for the soul it is only through the Guru that the gate of emancipation is obtained?

(As) everything is underneath Truth, the living with the Truth is superior to all.

Sant Singh Khalsa

There are so many stubborn-minded intelligent people, and so many who contemplate the Vedas.

There are so many entanglements for the soul. Only as Gurmukh do we find the Gate of Liberation.

Truth is higher than everything; but higher still is truthful living.
॥5॥

Comments: Both, Manmohan Singh and Sant Singh Khalsa, interpreted the first two phrases literally that many people are stubbornly are engaged in reading Vedas and are entangled in rituals.

However, both accept that it is the Truth, which is higher than everything but higher still is truthful living.

It is apparent that Faridkot Vala Tika and Prof Sahib Singh are interpreting the last phrase entirely based on Vedic and Vedantic philosophies.

However, the real interpretation can only be done if we understand the following question posed by Guru Nanak Dev in JAP:

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ¹ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ² ਤੁਟੈ³ ਪਾਲਿ⁴॥

Then, how can one achieve purification¹ (peace) of mind?

And how can one break³ the vicious circle (series or line)⁴ of lies²

(Built of falsehood after falsehood)?

Guru Nanak Dev recommends the following method to break the vicious circle of lies (falsehood):

ਹੁਕਮਿ⁵ ਰਜਾਈ⁶ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ⁷ ਨਾਲਿ॥

One can achieve purification of mind or peace of mind by breaking the vicious circle of lies and by understanding and abiding⁶ the Laws of Nature⁵, ordained⁷ by the God.

Note: ਹੁਕਮਿ = Here it means 'Laws of Nature/Universe.'

Guru Nanak Dev recommends that purification of mind or peace of mind can be achieved by understanding and abiding the Laws of Nature and by breaking the vicious circle of lies (falsehood) built to cover the previous lies.

This is the main principle of Nanakian Philosophy, which is further being strengthened by Guru Nanak Dev after explaining how the people have been shackled into rituals and useless customs through the misuse of religious Granths in the following stanza:

ਮਨਹਠ¹ ਬੁਧੀ² ਕੇਤੀਆ ਕੇਤੇ ਬੇਦ³ ਬੀਚਾਰ⁴ ॥
 ਕੇਤੇ ਬੰਧਨ⁵ ਜੀਅ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖਿ⁶ ਮੋਖ⁷ ਦੁਆਰ⁸ ॥
 *ਸਚਹੁ⁹ ਓਰੈ ਸਭੁ¹⁰ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ¹¹ ਆਚਾਰੁ¹² ॥

Sri Guru Granth Sahib, p. 62.

In the first two phrases Guru Nanak Dev is explaining that:

There are many men of perseverance¹, who use their intellect² to entangle⁵ people in useless rituals and customs⁶ through the applications of Vedic³ philosophy⁴.

But Guru Nanak advises that one can be liberated⁷ from such entanglements by becoming⁸ Guru-oriented⁶ (enlightened person).

In the next phrase Guru Nanak Dev is explaining that Guru-oriented (enlightened person) is that who lives truthfully:

*Although the truth*⁹ is highest of all (other philosophies)¹⁰ still highest is the truthful¹¹ living¹².*

Note: *ਸਚਹੁ has been interpreted as 'truth' which means a verified or indisputable fact. If we look into the whole stanza and this phrase then ਸਚਹੁ cannot be "God" or the *Naam Japna* (Repetition of God's Name).

ਆਚਾਰੁ: It means that truthful life in which one follows the ਸਚਹੁ (truth).

Conclusions:

- Gurbani being interpreted under the influence of Vedic and Vedantic philosophies since 1883, the time of first exegesis of *Faridkot Vala Teeka* of the *Sri Guru Granth Sahib* by Nirmalas. In fact *Faridkot Vala Tika* has become a prototype for translation or

interpretation (8). It is evident from the above three types of interpretations.

Etymological, scientific and logical studies indicate that ਸਚਹੁ (*sachahu*) is from ਸਚ (*sach*) in the phrase, ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥ and ਸਚੁ (*sach*) means 'Truth'. And ਆਚਾਰੁ (*achaar*) means that truthful life in which one follows the ਸਚਹੁ (truth).

References:

1. *Sri Guru Granth Sahib*, Amritsar: Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee. 1983 .
2. Bocking B. Representing Sikhism - a centennial conference in honour of the Irish scholar Max Arthur Macauliffe (11 September 1838, 15 March 1913) held on March 15, 2013. In <http://www.ucc.ie/en/cacsss/research/events2013/15mar/>
3. Chahal DS. The Unique Logo. In *Understanding Sikhism Res. J.* <http://www.iuscanada.com/journal/archives/2011/j1312p18.pdf>, pp. 18- 29, 84. Laval, Quebec, Canada Institute for Understanding Sikhism 2011.
4. Macauliffe MA. *The Sikh Religion: Its Gurus, Sacred Writings and Authors*. New Delhi: S. Chand & Company Ltd. 1978
5. Singh G. *Sri Guru Granth Sahib (English Version)*, New York: World Sikh Center Inc., 1987
6. Singh H. *Aad Sri Guru Granth Sahib (Punjabi)*. Vols. 14. Patiala, India: Gurmat Seva Parkashan, 1988.
7. Singh S. *Sri Guru Granth Sahib Darpan (Punjabi)*. Vols 10. Jalandhar, India: Raj Publishers. 1972.
8. Singh T. *Gurbani dian Viakhia Parnalian (Punjabi)*. Patiala: Punjabi University. 1997.
9. Thind KS. In www.srigranth.org

MORAL VALUES IN SRI GURU GRANTH SAHIB

Dr. Gurbinder Kaur*

Morality and Ethics are mostly used as synonymous with each other. Ethics is derived from Greek word 'Ethos' which means character and morality, is taken from Latin word 'Moralis' which means manner. Taken together Morality and Ethics stands for human values which binds humanity together. It is found only in human beings who can be called immoral or moral depending on one's actions and deeds.

Sri Guru Granth Sahib has always been the fountainhead of spiritual perfection for the Sikhs. But, the path to spirituality lies through various moral values which must form an integral part of an individual and his life. It is here that the Bani plays a pivotal role by guiding human beings to have an ideal moral and ethical life. The aim of Gurbani is to make life pious so that an individual can get respect in this world as well as the world beyond. But for getting such an acceptance in both spiritual and

materialistic world it becomes imperative for a person to get rid of vices and to imbibe strong moral values.

ਨਾਨਕ ਅਉਗੁਣ ਜੇਤੜੇ, ਤੇਤੇ ਗਲੀ ਜੰਜੀਰ ॥
ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਨਿ ਤ ਕਟੀਅਨਿ ਸੇ ਭਾਈ ਸੇ ਵੀਰ ॥¹

Guru Nanak Dev stressed on the moral values and writes in Japji that high ethics becomes a prerequisite for spiritual bliss:

ਸਭਿ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਮੈ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ॥
ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ॥²

Morality inculcates respect for the creation of God. Gurbani becomes the guide to show an individual the path towards unselfishness as only a selfless person can place others before him. The devotion towards the service of society rests on good moral values. A moral person, according to the Gurus, is the one who treats everybody in term of equality. Nowhere in *Sri Guru Granth Sahib* do we come across any verse which asks a person to discard society and to move to the jungles and mountains. Rather, the life of a householder is considered to be supreme as only a person who fulfills his basic necessities and works hard to keep his family and society satisfied can be truly happy. And as we all know the highest form of true bliss is contentment:

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ ॥
ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ॥ ੨ ॥
ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ ॥
ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂਮਿਲੁ ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ ॥ ੧ ॥⁴

But, simultaneously the teaching of Guru says that one should not be a slave of one's affections. Love if done in a selfish way and more than is required tends to make man forget God. Love when it crosses the decent line tends to generate hatred for others.

ਮੋਹੁ ਅਰੁ ਭਰਮੁ ਤਜਹੁ ਤੁਮ ਬੀਰ ॥
ਸਾਚੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੇ ਰਵੈ ਸਰੀਰ ॥⁵

An individual's personal welfare mostly takes the shape of ill will towards others. In extreme cases if this is a clash between the interests of two individuals then conniving against one another becomes the order of the day. The fulfillment of one's own interests becomes the sole criteria and morality then tends to disappear out of the window. In this context Gurbani asks an individual not to fall to a level where moral values are lost in a bid to reach the top, as sooner or later one has to pay for one's deeds:

ਅੰਤਰਿ ਕਪਟੁ ਚੁਕਾਵਹੁ ਮੇਰੇ ਗੁਰਸਿਖਹੁ ਨਿਰਕਪਟੁ ਕਮਾਵਹੁ ॥
ਹਰਿ ਕੀ ਹਰਿ ਘਾਲ ਨਿਹਾਲ ਨਿਹਾਲ ਨਿਹਾਲ ॥⁶

Also,

ਮਨ ਮੇਰੇ ਭੂਲੇ ਕਪਟੁ ਨ ਕੀਜੈ ॥
ਅੰਤਿ ਨਿਬੋਰਾ ਤੇਰੇ ਜੀਅ ਪਹਿ ਲੀਜੈ ॥⁷

It is the feeling of doing badly with others that poisons the whole mind of a man. Selfishness can never allow a person to be religious in true terms. It also hampers the moral value of uprightness. If our own interests are involved then how can we be impartial towards others. Bani teach us to love all and be considerate towards others:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਗਵਾਵੈ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਗਲੀ ਗਣਤ ਮਿਟਾਵੈ ॥⁸

When our mind is not at peace and we want to excel and do better than others, then consciously or unconsciously we start thinking about those persons who are doing better than us or those who have marched ahead in life. We tend to talk about them and mostly that talk is not about the qualities of that person, rather we purposely try to malign his or her name. This leads to gossip and as one knows, gossip is seldom true. Yet, we believe it and try to spoil the reputation of others. Back biting is termed as "chugli" in Sri Guru Granth Sahib and Guru Ram Das says:

ਜਿਸ ਅੰਦਰਿ ਚੁਗਲੀ ਚੁਗਲੋ ਵਜੈ
ਕੀਤਾ ਕਰਤਿਆ ਓਸ ਦਾ ਸਭੁ ਗਇਆ ॥
ਨਿਤ ਚੁਗਲੀ ਕਰੇ ਅਣਹੋਦੀ ਪਰਾਈ
ਮੁਹੁ ਕਢਿ ਨ ਸਕੈ ਓਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਭਇਆ ॥⁹
ਚੁਗਲ ਨਿੰਦਕ ਭੁਖੇ ਰੁਲਿ ਮੁਏ ਏਨਾ ਹਥੁ ਨ ਕਿਥਾਉ ਪਾਇ ॥
ਬਾਹਰਿ ਪਾਖੰਡ ਸਭ ਕਰਮ ਕਰਹਿ ਮਨਿ ਹਿਰਦੇ ਕਪਟੁ ਕਮਾਇ ॥¹⁰

Morality teaches us to take only those things which belong to us. Yet, greed is inbuilt in humans. We not only want what is ours, but we also want the share of others. Greed is like a prison which enslaves a person and never allows an individual to get out of it.¹¹ A greedy person fails to think rationally and he becomes the slave of his own needs.

ਲਬੁ ਅਧੇਰਾ ਬੰਦੀਖਾਨੀ ਅਉਗਣ ਪੈਰਿ ਲੁਹਾਰੀ ॥¹²

Further, the Bani says:-

ਲੋਭ ਵਿਕਾਰ ਜਿਨਾ ਮਨੁ ਲਾਗਾ ਹਰਿ ਵਿਸਰਿਆ ਪੁਰਖੁ ਚੰਗੇਰਾ ॥
ਓਇ ਮਨਮੁਖ ਮੁੜ ਅਗਿਆਨੀ ਕਹੀਅਹਿ ਤਿਨ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੁ ਮੰਦੇਰਾ ॥¹³
ਜਿਉ ਕੂਕਰ ਹਰਕਾਇਆ ਧਾਵੈ ਦਹ ਦਿਸ ਜਾਇ ॥
ਲੋਭੀ ਜੰਤੁ ਨ ਜਾਣਈ ਭਖੁ ਅਭਖੁ ਸਭ ਖਾਇ ॥¹⁴

As one incident leads to another so are human vices. Greed leads us to usurp the rights of others. It leads an individual to become a thief. Here thief is not only the one who stole belongings of others, rather thief here stands even for a person who thinks of snatching something which rightfully belongs to somebody else.

ਕਰਿ ਚੋਰੀ ਮੈ ਜਾ ਕਿਛੁ ਲੀਆ ਤਾ ਮਨਿ ਭਲਾ ਭਾਇਆ ॥
ਹਲਤਿ ਨ ਸੋਭਾ ਪਲਤਿ ਨ ਢੋਈ ਅਹਿਲਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ ॥¹⁵

Guru Nanak Dev further highlights that a thief can never win the affections of others. No matter what a person does to hide his misdeed, the society never stands by him and always condemns him.

ਚੋਰ ਸਲਾਹੇ ਚੀਤੁ ਨ ਭੀਜੈ ॥
ਜੇ ਬਦੀ ਕਰੇ ਤਾ ਤਸੂਨ ਛੀਜੈ ॥
ਚੋਰ ਕੀ ਹਾਮਾ ਭਰੇ ਨ ਕੋਇ ॥
ਚੋਰੁ ਕੀਆ ਚੰਗਾ ਕਿਉ ਹੋਇ ॥¹⁶

Society is made of men and mistake of one person disturbs the social group as a whole. If there is violence in one segment of society then the whole social fabric is disturbed. Killing of someone with an ulterior motive or personal gain can never be justified whatever clarifications a person gives on his or her behalf. Lust and anger paralysis reason and it follows the path of destruction. It generates hatred in the social fabric and militates against any attempt to establish social cohesion and integration. Such emotions act as double-edged sword as they harm not only the one against whom negative energy is channelized but also destroys the individual himself:

ਆਪਿ ਮਰੈ ਅਵਰਾ ਨਹ ਮਾਰੈ ॥¹⁷

Society nowadays is moving in a direction where morality has taken a back seat in terms of control over one's emotions. Every

day, we come across such incidents taking place all around us that makes us sit and contemplate about the way the society is becoming ruthless and inhumane. The physical and sexual assault on women has broken all levels of decency and cruelty. All the Gurus have stressed on marital bliss as they realized the basic biological urge but side by side they also advocated a strong will to curb this urge from becoming destructive. They wanted this energy to be channelized and not become the sole cause of one's life. In the eyes of Gurus the heightened passionate sensualism, which may overpower all the activities of the self is evaluated as moral sickness and evil.¹⁸

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਕਾਇਆ ਕਉ ਗਾਲੈ ॥
ਜਿਉ ਕੰਚਨ ਸੋਹਾਗਾ ਢਾਲੈ ॥¹⁹
ਹੇ ਕਾਮੰ ਨਰਕ ਬਿਸੁਆਮੰ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਭ੍ਰਮਾਵਣਹ ॥
ਚਿਤ ਹਰਣੰ ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਗੰਮੰ ਜਪ ਤਪ ਸੀਲ ਬਿਦਾਰਣਹ ॥²⁰
ਛੋਡਹੁ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਬੁਰਿਆਈ ॥
ਹਉਮੈ ਧੰਧੁ ਛੋਡਹੁ ਲੰਪਟਾਈ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਿ ਪਰਹੁ ਤਾ ਉਬਾਰਹੁ
ਇਉ ਤਰੀਐ ਭਵਜਲੁ ਭਾਈ ਹੇ ॥²¹

According to Sikhism man has to treat his wife in a rightful manner. He must satisfy his desires in rightful way. He must not go out to other women to satisfy his lust. Guru Gobind Singh asked not to think of other women in a lustful manner even in dreams. It is not only the woman who has to adjust with her husband but it is both ways.²² It is a mutual adjustment. Sri Guru Granth Sahib says that relations with anybody except one's own spouse is one of the greatest sins. Breach of a moral code of conduct leads to moral corruption as well as social norms. Adultery is strictly prohibited by the Gurus:

ਪਰ ਘਰਿ ਚੀਤੁ ਮਨਮੁਖਿ ਡੋਲਾਇ ॥

ਗਲਿ ਜੇਵਰੀ ਧੰਧੈ ਲਪਟਾਇ ॥²³
ਜੈਸਾ ਸੰਗੁ ਬਿਸੀਅਰ ਸਿਉ ਹੈ ਰੇ ਤੈਸੇ ਹੀ ਇਹੁ ਪਰ ਗ੍ਰਿਹੁ ॥²⁴

ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰਾਵਣਿ ਜਾਹਿ ਸੇਈ ਤਾ ਲਾਜੀਅਹਿ ॥
ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਹਿਰਹਿ ਪਰ ਦਰਬੁ ਛਿਦ੍ਰ ਕਤ ਢਾਕੀਅਹਿ ॥²⁵

ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰਮਹਿ ਬਕਹਿ ਸਾਧ ਨਿੰਦ ॥
ਕਰਨ ਨ ਸੁਨਹੀ ਹਰਿ ਜਸੁ ਬਿੰਦ ॥
ਹਿਰਹਿ ਪਰ ਦਰਬੁ ਉਦਰ ਕੈ ਤਾਈ ॥
ਅਗਨਿ ਨ ਨਿਵਰੈ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨ ਬੁਝਾਈ ॥²⁶

Sikhism preaches love for humanity but condemns "Moh" or attachment with mundane things and in this meaning it seeks to convey an attitude of the self. It is a tendency whereby individuals cling to the things with which they identify themselves i.e. the family, wealth, etc. This tenacity ultimately reduces the individual's chance of viewing things in the right perspective. It narrows down the individual's outlook and may, therefore, help cause and feed his narrow prejudices. It is all pervasive. Attachment of an individual manifests a remarkable tenacity towards the things near and dear to him and therefore, he may show a complete disregard for the things which are beyond his circle of preferences. Such an attitude may thus arise from the egoistic feelings and also be fed by the egoistic acts thereby creating a sort of vicious circle.²⁷

Undue attachment is also perplexing the individual and casts him into doubt as to the real value of the things:

ਮਾਇਆ ਬਿਖੁ ਭੁਇਅੰਗਮ ਨਾਲੇ ॥
ਇਨਿ ਦੁਬਿਧਾ ਘਰ ਬਹੁਤ ਗਾਲੇ ॥²⁸
ਦੁਬਿਧਾ ਅਛਿਤ ਨ ਪਰੰਮ ਪਦੁ ਪਾਵਹੀ ॥²⁹

Viewed in this sense it may be understood to create hesitation

and therefore, partially inhibit the individual in his activities. The individual moved by it may be continuously enveloped in a sort of morbidity and because all the things to which one is attached do not survive forever, the moment one is forced to part with the object of one's attachment one is bound to feel morose and lugubrious. Dr. Avtar Singh reminds us that in Sikhism the ideal life is that of the householder and therefore, the attitude of non-attachment is to be viewed in the same perspective. The non-attachment is to be a matter of the attitude and is not to be realized by leaving the home and running away from social responsibilities:

ਐਸਾ ਕੋਇ ਜਿ ਦੁਬਿਧਾ ਮਾਰਿ ਗਵਾਵੈ ॥
ਇਸਹਿ ਮਾਰਿ ਰਾਜ ਜੋਗੁ ਕਮਾਵੈ ॥³⁰

ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਨ ਦੇਈ ਲਿਵ ਲਾਗਣਿ
ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਕੇ ਚਰਣ ਵਿਸਾਰੇ ॥
ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਜਨ ਸੇਵਕ ਤੇਰੇ
ਤਿਨ ਕੇ ਤੈ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰੇ ॥³¹

Verses in Sri Guru Granth Sahib lays great stress on importance of individual's life based on high moral values. These values are all pervasive in the entire Sri Guru Granth Sahib and are considered a panacea for all the ills affecting the society. An individual is made aware of the sins and is also imparted knowledge about how to get rid of sins. A sinner has no friends in society. In his book *Gurmat Martand Bhai Sahib Bhai Kahn Singh Nabha* writes. Gurbani says:

ਪਾਪ ਕਮਾਵਦਿਆ ਤੇਰਾ ਕੋਇ ਨ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ॥
ਕੋਏ ਨ ਬੇਲੀ ਹੋਇ ਤੇਰਾ ਸਦਾ ਪਛੋਤਾਵਹੇ ॥³²
ਪਾਪੁ ਬੁਰਾ ਪਾਪੀ ਕਉ ਪਿਆਰਾ ॥

ਪਾਖਿ ਲਦੇ ਪਾਖੇ ਪਾਸਾਰਾ ॥
 ਪਰਹਰਿ ਪਾਪੁ ਪਛਾਣੈ ਆਪੁ ॥
 ਨ ਤਿਸੁ ਸੋਗੁ ਵਿਜੋਗੁ ਸੰਤਾਪੁ ॥³³

Thus, we can see that religion, philosophy and morality are inseparable. There can be no clear demarcating line between these. The spiritual life and moral life are in fact interrelated. All the religious and philosophical systems are centered on the microcosm. It elaborates upon the miseries of human beings, cause of miseries, bondage and liberation. The spiritual life tends to make people aware of the existence of the Divine Reality.³⁴

The faith or belief in the existence of the Supreme Being encourages an individual to endeavor to tread the path leading to emancipation from the bondage caused by his little self or ego. Moral life teaches one to respect and honour human life, and to rise above the selfish tendencies in oneself and to work for the welfare of the society or humanity as a whole.

Hence, Bani of Sri Guru Granth Sahib presents an integrated view of life which includes both spiritual and moral life. Together, these complete all aspects of human life as well as enrich life experiences of an individual in a balanced way.

References:

1. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 595.
2. *Sri Guru Granth Sahib*, Japuji.
3. *Sri Guru Granth Sahib*, p.522.
4. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 522.
5. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 356.
6. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 978.
7. *Sri Guru Granth Sahib*, p.656.
8. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 942.
9. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 308.
10. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 1417.
11. Piara Singh Padam, *Sri Guru Granth Kosh, Amritsar: Singh Brothers*, 3rd Edition 2004, p.154.
12. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1191.
13. *Sri Guru Granth Sahib*, p.711.
14. *Sri Guru Granth Sahib*, p.50.

15. *Sri Guru Granth Sahib*, p.155.
16. *Sri Guru Granth Sahib*, p.662.
17. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1128.
18. Avtar Singh, *Ethics of the Sikhs*, Patiala: Punjabi University, 2009, p.55.
19. *Sri Guru Granth Sahib*, p.932.
20. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1358.
21. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1026.
22. Kanwarjit Sigh, *Political Philosophy of The Sikh Gurus*, New Delhi : Atlantic Publishers & Distributors, 1989, pp.105-106.
23. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 226.
24. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 403.
25. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1362.
26. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 298.
27. Avtar Singh, *Ethics of The Sikhs*, Patiala: Punjabi University, 2009, p. 60-61.
28. *Sri Guru Granth Sahib*, p.1029.
29. Bhai Gurdas Ji, *Kabitt*.
30. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 237.
31. *Sri Guru Granth Sahib*, p.796.
32. *Sri Guru Granth Sahib*, p.546.
33. *Sri Guru Granth Sahib*, p. 935.
34. Anita Mehrotra, *Ethico-Spiritual Dimensions of Sikh Philosophy*, New Delhi : Ajay Book Service, 2008, pp. 175-176.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ

ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡਾ ਇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਪਾਵਨ ਪੁਨੀਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਪਾਠ-ਸਿਰਜਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਉਚੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਿਥੇ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤੋਂ ਫਿਰ ਏਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਇਸ਼ਟ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾ ਕੇ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਦੋ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲੀ ਮਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਆਲ ਹੈ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਭਾਵਾਤਮਕ (Inner-emotional) ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ Otto ਨੇ Idea of the Holy ਵਿਚ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਿੱਬ (Numinous) ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਪਾਰ ਅਲੌਕਿਕ ਸਮੁੱਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵ

* ਪ੍ਰੋ. (ਰਿਟਾ.) ਦਿੱਲੀ

ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਭੈ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਥਾਮਸ ਐਫ.ਓ.ਡੀ. ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਈਸ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਜੜ੍ਹ, ਜੰਗਮ, ਜਗਤ, ਵੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਵੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਤਵ-ਪ੍ਰਾਇਣਤਾ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਉਪਜਾਉਣਾ ਤੇ ਅਗਨੀ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਸੇਕ ਦੇਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਇਣਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਝਣ ਜੋਗ ਹੈ:

(ੳ) ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥

.....

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ ॥
ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨਾ ਅੰਤੁ ॥¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। Joachim Wach ਨੇ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ:

1. ਰਹੱਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਸੀਮਤ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਥਹ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ ਸਗੋਂ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਪੂਰਣ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।
2. ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸਾਨੂੰ ਅਖੰਡ ਆਪੇ ਦੀ ਮੂਲ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਸਮੁੱਚ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।
3. ਇਹ ਇਕ ਤੀਖਣ ਅਨੁਭਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਟਿਕਾਉ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਰੱਬੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਇਹ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਪੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲੌਕਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ

ਅਗਿਆਤ ਰਹੱਸਮਈ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਤਸੁਕਤਾ, ਜਿਗਿਆਸਾ, ਲਾਲਸਾ ਜਾਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਆਧਾਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਮਾਹੌਲ।

ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਗਿਆਨ ਆਧਾਰਿਤ ਦੂਜਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਆਧਾਰਿਤ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਚਰਜ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਭਗਤ, ਸੰਤ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ-ਆਚਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮਿਲੁ ਰਾਮ ਪਿਆਰੇ ਤੁਮ ਬਿਨੁ ਧੀਰਜੁ ਕੇ ਨ ਕਰੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਸਤ੍ਰੁ ਬਹੁ ਕਰਮ ਕਮਾਏ ਪ੍ਰਭ ਤੁਮਰੇ ਦਰਸ ਬਿਨੁ ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ ॥²

ਅੰਤਿਮ ਸੁਖ ਪ੍ਰਭ-ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੁ ਲਈ ਲੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਭਾਵੇਂ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਮਲ-ਵਿਹੁਣਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੁ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਜੀਵਨ-ਜੋਤੀ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ, ਸੁੱਚੀ ਦੀਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੁ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਉਸ ਪ੍ਰਭੁ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਖੰਡਾਰਥ ਤੋਂ ਸਰਬਾਰਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਕੜੀ ਹੈ। ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨਾ। ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਜੁੜਨਾ ਪਰ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਪਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਣ ਤੇ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਰਬ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਹੈ। ਸਰਬੋਤਮ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੁ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਰੱਬ ਦੇ ਭੈਅ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਕੇ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨਾ, “ਜੋ ਬੋਲਤ ਹੈ ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਪੰਖੇਰੂਸੁ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਜਾਪਤ

ਹੈ ਨਹੀ ਹੋਰ।” ਵਾਲੀ ਨੀਝ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਤੇ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਨੂੰ ਸੁਹੇਲਾ ਕਰਨਾਕਰਮ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਰਜਾ ਅੱਗੇ ਮਨ ਕਰਕੇ, ਅਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਫਲਸਫਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬ ਲੁਕਾਈ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਮਿਆਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਵਰਗ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉੱਪਰ ਬਲ-ਅਬਲ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਉੱਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਦਇਆ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਬਲ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਰਹਿਣੀ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥³

ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੱਚ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਇਕ ਹੈ ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਹੈ ਸੱਚ ਦੀ ਰਹਿਣੀ, ਸੱਚਾ ਕਰਮ (ਆਚਾਰੁ) ਜਾਂ ਸੱਚੀ ਕਰਨੀ। ਭਾਵੇਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਤਾਤਵਿਕ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਚੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਸੱਚ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਰਮਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਰਹਿਣੀ ਥਾਈਂ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ:

ਰਹਿਤ ਪਿਆਰੀ ਮੁਝਿ ਕੇ ਸਿਖ ਪਿਆਰਾ ਨਾਹਿ ॥

ਰਹਿਣੀ ਰਹੇ ਸੋਈ ਸਿਖ ਮੇਰਾ ਉਹ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਉਸਕਾ ਚੇਰਾ ॥

ਕਹਿ ਕੇ ‘ਰਹਿਣੀ’ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਆਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ‘ਸਦਾਚਾਰ’ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਤੇਰਵੀਂ ਪੌੜੀ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਕਰਨੀ’ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਸਦਾ ਮੂਲ

ਪਾਠ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ਗਵਾਇ ਆਪ ਪਛਾਣਿਆ ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਸਹਿਜ ਸਮਾਣਿਆ ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਧੀਰਜ ਧਰਮ ਦਇਆ ਸੁਖ ਮਾਣਿਆ ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਅਰਥ ਵੀਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਖਾਣਿਆ ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਂਦੇ ਤਾਣ ਰਹੇ ਨਿਤਾਣਿਆ ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਦਰਗਹ ਮਾਣ ਹੋਇ ਨਿਮਾਣਿਆ ॥

ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ ਤੇ ਕੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਗੁਰਮੁਖ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ ਧੀਰਜ ਧਾਰ ਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਉਸਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਨਿਮਾਣੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਸਦਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਇਹ ਹਨ:

- (ੳ) ਆਪ ਭਾਵ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ।
- (ਅ) ਸਤ-ਸੰਤੋਖ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਵਿਚਰਣ।
- (ੲ) ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ।
- (ਸ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ।
- (ਹ) ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਾ।

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਹਰਾਉ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ “ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਅਚਾਰੁ” ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬਲ ਸਿੱਖ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਬਾਣੀ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

- (ੳ) ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸ ਗਾਇ ॥

- ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥⁴
- (ਅ) ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ ॥⁵
- (ੲ) ਕਹਾ ਨਰ ਗਰਬਸਿ ਥੋਰੀ ਬਾਤ ॥
ਮਨ ਦਸ ਨਾਜੁ ਟਕਾ ਚਾਰਿ ਗਾਂਠੀ ਐਡੋ ਟੇਢੋ ਜਾਤੁ ॥⁶
- (ਸ) ਅਗੈ ਕਰਣੀ ਕੀਰਤਿ ਵਾਚੀਐ ਬਹਿ ਲੇਖਾ ਕਰਿ ਸਮਝਾਇਆ ॥⁷
- (ਹ) ਗਲੀਂ ਅਸੀ ਚੰਗੀਆ ਆਚਾਰੀ ਬੁਰੀਆਹ ॥
ਮਨਹੁ ਕੁਸੁਧਾ ਕਾਲੀਆ ਬਾਹਰਿ ਚਿਟਵੀਆਹ ॥⁸
- (ਕ) ਮਨ ਮੇਰੇ ਭੂਲੇ ਕਪਟ ਨ ਕੀਜੈ ॥
ਅੰਤਿ ਨਿਬੇਰਾ ਤੇਰੇ ਜੀਅ ਪਹਿ ਲੀਜੈ ॥⁹
- (ਖ) ਅਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪੁ ॥¹⁰
- (ਗ) ਅਵਰ ਉਪਦੇਸੈ ਆਪਿ ਨ ਕਰੈ ॥
ਆਵਤ ਜਾਵਤ ਜਨਮੈ ਮਰੈ ॥¹¹

ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹ ਅਚੇਤ ਸੁਚੇਤ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਰੇ ਕਦੀ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਘੱਟ ਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਬੱਦਲ ਹੇਠ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਲ-ਅਬਲ ਘਟਦਾ-ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਦਕੀ ਜੀਉਤਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੈ। ਨਾਮ ਉਹੋ ਜਪ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸਿਦਕ ਪੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਲਿਸ਼ਲਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰੱਬੀ ਅਨੰਦ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਰੱਬੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:

ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ ॥

ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਥਾਉ ॥¹²

ਰਸੀਲੀ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਜਦੋਂ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਰੂਪ, ਹਰ ਸ਼ਕਲ, ਹਰ ਨੁਹਾਰ, ਹਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਉਸੇ ਇਕ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੁਕਾਏਗਾ ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ। ਉਹ ਵੰਡ ਕੇ ਹੀ ਖਾਏਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਏ ਕਿਥੋਂ? ਕੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਲਏਗਾ? ਨਹੀਂ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪ ਕਮਾਈ ਕਰੇਗਾ:

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥¹³

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਆਪ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ, ਵੰਡ ਖਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵੰਡ ਖਾਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਵੀ। ਇਕ ਕਮਾਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਚੇਰੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਬਾਹਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਇਹ ਤਾਂ ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ॥¹⁴ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਬੀਜ ਧੁਰਾ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਨਿੱਜੀ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ। ਸਭ ਗੁਰੂ, ਪੀਰ, ਅਵਤਾਰ, ਪੈਗੰਬਰ ਜਨਮ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਬੜਾ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾ ਤੋੜਦੇ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਅਥਵਾ ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤੋਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਭਰਾਤਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ।

ਇਹੋ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜਿਥੇ ਸੈਕੂਲਰ ਸੀ, ਉਥੇ ਸਰਲ-ਸੁਖੈਨ ਵੀ। ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਕਰਮ-ਅਭੰਬਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪੀਡੀ ਪਕੜ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਝਾਵਲਾ ਸੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਜੈਨ ਮੱਤ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵੀ:

ਪੰਜਿ ਨਿਵਾਜਾ ਵਖਤ ਪੰਜਿ ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ ॥

ਪਹਿਲਾ ਸਚੁ ਹਲਾਲ ਦੁਇ ਤੀਜਾ ਖੈਰ ਖੁਦਾਇ ॥

ਚਉਥੀ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਮਨੁ ਪੰਜਵੀ ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ ॥

ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਜੇਤੇ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੈ ਕੂੜੀ ਪਾਇ ॥¹⁵

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਸਨਾਤਨੀ ਮੱਤ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮਾਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਧਰਮ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਰਹੁਰੀਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਬਾਹਰਲਾ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਬਲ ਹੈ; ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਖਲਾ ਕਰਮਕਾਂਡ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ।

ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਪੰਜ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹਨ: ਨਮਾਜ਼ੇ ਸੁਬਹ, ਨਮਾਜ਼ੇ ਪੇਸ਼ੀਨ, ਨਮਾਜ਼ੇ ਦੀਗਰ, ਨਮਾਜ਼ੇ ਸ਼ਾਮ, ਨਮਾਜ਼ੇ ਖੁਫਤਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਏ। ਵੁਰੂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਸੱਚ ਦੀ, ਦੂਜੀ ਹਲਾਲ ਦੀ, ਤੀਜੀ ਖੈਰ ਦੀ, ਚੌਥੀ ਨੀਅਤ ਰਾਸ ਦੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਗੀ ਕਰਣੀ ਹੀ ਕਲਾਮ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ-ਮਦ ਕਾਰਣ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੱਚ ਦਾ ਹੋਕਾ ਆਪਣੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਪਾਖੰਡ ਚਾਹੇ, ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ:

ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹੋਈ ॥¹⁶

ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਤਤਕਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਜਾਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਪੀਡੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਸੀ:

ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ ॥ ਮਹੁਰਾ ਹੋਵੈ ਹਥਿ ਮਰੀਐ ਚਖੀਐ ॥

ਸਚੇ ਕੀ ਸਿਰਕਾਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਜਾਣੀਐ ॥ ਹੁਕਮੁ ਮੰਨੇ ਸਿਰਦਾਰੁ ਦਰਿ ਦੀਬਾਣੀਐ ॥¹⁷

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਰਾਜ-ਮਦ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਸਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਵਹਿਮ, ਭਰਮ ਪਾਖੰਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ।

ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਅਜੇਹੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੁਗਮ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਪੱਖ ਬੜਾ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਬੀਜ-ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਅਵਸਥਾ (ਆਯੂ) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਵੇਲੇ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ, ਉਮਰ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਲਈ ਬਾਣ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ:

(ੳ) ਜੇ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਵੀਚਾਰੀਐ ਤਾ ਕਿਤੁ ਵੇਲਾ ਭਗਤਿ ਹੋਇ ॥

ਅਨਦਿਨੁ ਨਾਮੇ ਰਤਿਆ ਸਚੇ ਸਚੀ ਸੋਇ ॥¹⁸

(ਅ) ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਦੁ ॥

ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲੁ ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ ॥¹⁹

(ੲ) ਉਠਤ ਬੈਠਤ ਸੋਵਤ ਧਿਆਈਐ ॥ ਮਾਰਗਿ ਚਲਤ ਹਰੇ ਹਰਿ ਗਾਈਐ ॥²⁰

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਭ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸਰਲ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਆਧੁਨਿਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਟਿਕਾਉ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਟਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਰ ਸਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਪਾਪ-ਅਪਰਾਧ ਸਭ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਦ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੁਰਤ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪਦ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਗੁਹਜ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੂਰੇ ਨੂਰ ਹੋਇਆ ਆਪ ਵੀ ਅਨੰਦ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਲਾ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਾਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਅਤੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਉਚਾਈਆਂ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸੁੱਚਮਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੇ ਬਿਗਾਨੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ

ਉਂਝ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਦੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾ ਕੇ

ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਰਹ-ਰੀਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਨ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਉਸਦਾ ਆਰੰਭਲਾ ਰੂਪ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਦੀ ਯਾਤਰੂ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਰਸਮ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਨੁਹਾਰ ਲੈ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਗੁਰੂ ਮਹਿਲ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੰਗਰ ਸੇਵਾ ਹੀ ਹੈ:

ਬਲਵੰਡ ਖੀਵੀ ਨੇਕ ਜਨ ਜਿਸੁ ਬਹੁਤੀ ਛਾਉ ਪੜਾਲੀ ॥

ਲੰਗਰਿ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੀਰਿ ਘਿਆਲੀ ॥²¹

ਉਦੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਵੀ ਸੰਗਤ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਠਹਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਮੇਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਓਬੜ ਰਾਹ ਗੁਜ਼ਰੂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਮਰਿਆਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹਨੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਨਹੀਂ ਛਕਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਲੰਗਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਝਬਾਲ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਗਰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਿਲਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ, ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮਸੰਦਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਊਂ ਹੀ ਭੇਟਾ ਉਗਰਾਹੀ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਹੀ ਨਾ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਦਾ ਹਾਲ ਮਸਤਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਤੋਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਨੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਘਣੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵੀ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਨਾਂਦੇੜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਸ

ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਰਸਮ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੌਮੀ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ। ਨਗਰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਗੁਰੂਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ, ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪਾਂਵਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਏ ਗਏ। ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਵੰਜਾ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਕਾਬਲ ਨਾਲ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਤਜਾਰਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਉਥੇ ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਵੀ ਪਾਈ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਨਗਰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ, ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ, ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਚਮ ਨੇ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਸਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਦਸਵੰਧ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਮਾਈ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਜਾਦੂਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਸਮ ਸ਼ੁਰੂਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਸਰਕਾਰ ਵਰਗਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਅੰਕਿਤ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਛਾਂਦਾ ਪਾਇਆ।

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ “ਵੰਡ ਛਕਣ” ਉੱਪਰ ਵੀ। ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਬੰਧ ਲੰਗਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਸੁੱਧਤਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਇਕੋ ਪੰਗਤੀ (ਲਾਈਨ) ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ‘ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਂਗ ਬਾਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਆਦੀ’ ਪਰ ਲੰਗਰ ਤਾਂ ਸਾਮੂਹਿਕ ਵਸਤੂ

ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਲੰਗਰ ਦੀ ਰਸਮ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਦਮ ਸੀ। ਕਿੱਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਜੋ ਸੁੱਚ ਭਿੱਟ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਭੋਜਨ ਸੁੱਚਮ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੋਹੇ ਦਾ ਪੋਚਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਉੱਤੇ ਕਾਰ ਵਾਹ ਦੇਣੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਣ ਛਕਣਾ, ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਧਾਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਬੰਧਨ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬੂਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੰਗਰ ਵਿਚਲੀ ਪੰਕਤੀ ਜਾਂ ਪੰਗਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਧਰਮ, ਫਿਰਕੇ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਜਾਤੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਚ-ਨੀਚ, ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ, ਵੱਡਾ-ਛੋਟਾ ਸਭ ਇਕੋ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਸਕਦੇ ਸਨ। “ਜਾਤ ਜਾਤ ਕਰ ਮੂਰਖ ਝਗੜੇ” ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਫਿਰਕਾ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ, ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਨਵੀਆਂ ਮਨੋਤਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਨਵੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ। ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਸੀ, ਸਭ ਲਈ ਸੀ। ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਲੰਗਰ-ਰਸਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਸੁਆਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਸਰਮਾਏ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ? ਉੱਤਰ ਹਾਂ ਮੁਖ ਹੈ। ਵਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ‘ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ’ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਇਥੇ ‘ਕਿਰਤ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਰਨਾ: “ਕਿਰਤਿ ਕਰਮ ਕੇ ਵੀਛੁੜੇ” ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਕਮਾਈ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂੜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ‘ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ’ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਛਲੀ ਉਮਰੇ ਜਦ ਚਹੁੰ ਦੁਆਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਹਲ ਵਾਹਿਆ, ਗੋਡੀ ਕੀਤੀ, ਪਠੇ ਵੱਢੇ। ਗੱਲ ਕੀ ਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਇਹੋ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤੇ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਸਤਿਸੰਗ

ਕਰਦੇ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਖੇਤੀ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨਾਜ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਂਦੇ, ਜਿਸਦੀ ਬਹੁਤ ਦੇਖਭਾਲ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਕਰਦੇ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਛੇਹਰਟਾ ਖੂਹ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦੀ ਬੀੜ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੇਤੀ ਵਾਹੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਕਰਵਾਈ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਹਲੀਮੀ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤਾ 'ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ।' (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ) ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਚੌਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਖਵਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰੀ। ਛੇਵੇਂ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤਕ ਰਾਜਸੀ ਠਾਠਬਾਠ, ਕਲਗੀ-ਬਾਜ ਜੜਾਊ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਬਸਤਰ, ਫੌਜ-ਨਗਾਰੇ, ਕਿਲ੍ਹੇ-ਜੰਗ ਆਦਿ ਤੱਥ ਇਸੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਤੱਥ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਚਿੰਤਨ, ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋ ਸਥਾਪਿਤ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ ਦਰਗਾਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਇਕੋ ਤੋਲ ਤੁਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਹਰਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਸੰਜੁਗਤੀ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਖੀ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ" ਦਾ ਜੈਗਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਹੀ ਜਮਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੋਕ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦ ਅਮਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ੳ) ਹਮ ਨਹੀ ਚੰਗੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥²²

(ਅ) ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ॥²³

(ੲ) ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥²⁴

(ਸ) ਸਭੇ ਘਟ ਰਾਮੁ ਬੋਲੈ ॥ ਰਾਮ ਬਿਨਾ ਕੋ ਬੋਲੈ ਰੇ ॥²⁵

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਬਲ ਸਰਬ ਸਾਂਠੀਵਾਲਤਾ ਉੱਪਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਇਸ ਸੂਤ ਪਰੋਏ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਨਵੈ ਵੱਲ ਝੁਕਾਉ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਸ਼ਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ, ਲੋਕ-ਜੁਗਤਾਂ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸਰਮਾਏ ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਵਿਹਾਰ, ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜੁਗਤ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ, ਉਚੇਰੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਲੀਲਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਗਿਆਨ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਕਥਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਰੱਬੀ ਸਨੇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਨੇਹ ਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀਆ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਣ-ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭ ਮਜ਼ਹਬਾਂ, ਫਿਰਕਿਆਂ, ਮਤ-ਮਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਤ 'ਵਿਚੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਉਦਾਸੀ ਹੈ' ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵਨਾ, ਪ੍ਰਚੰਡ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਟਿਕਾਉ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚਲਾ ਇਨਕਲਾਬ ਸੀ। ਇਤਨਾ ਸੌਖਾ, ਏਨਾ ਸਰਲ ਮਾਰਗ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨੇ ਤੋੜ ਮਾਰੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮਨ ਕਰਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

"ਵੰਡ ਛਕਣ" ਵੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦੂਸਰਾ ਸੰਦ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਵੰਡਣਾ। ਇਹੋ ਜੇਹਾ ਕਾਰਜ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਕੀਰਣ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਕੜ ਬਹੁਤ ਪੀੜੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਖੈਰ-ਖੈਰਾਤ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਰਹਿਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਤ ਨੂੰ ਇਹ ਗੁਣ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅਸੂਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਟਾਈਥ, ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਜ਼ਕਾਤ, ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਦਾਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ

ਦਸਵੰਧ ਇਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਯਥਾਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਰਾਸ਼ੀ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੰਗਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ-ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਲੰਗਰ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਲੰਗਰ ਲਈ ਰਸਦ ਭੇਟਾ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਇਕੋ ਥਾਵੇਂ ਬੈਠਕੇ ਇਕੋ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਵਰਤਾਣਾ ਲੰਗਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਗੰਢ ਹੋਰ ਪੱਕੀ ਹੋਈ। ਜ਼ਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋਏ। ਸੁਚ, ਭਿੱਟ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ, ਵੱਡਾ-ਛੋਟਾ, ਚੰਗਾ-ਮੰਦਾ ਸਭ ਦਾ ਭੇਦ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਭੇਦ-ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁਲ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ, ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਦੇ ਪੇਟ ਭਰਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਅੱਜ ਵੀ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਕਰ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਦੇ ਹਨ।

‘ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ’ ਸਭ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਹਿਬਰਾਂ ਨੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਦੀ ਅਚੇਤ ਛਾਪ ਲਾਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਗਊਆਂ ਚਾਰੀਆਂ, ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੇ ਭੇਡਾਂ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮੱਝਾਂ। ਇਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰ-ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜੇਹਾ ਕਿ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੋਗੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਤ ਮਤਾਂਦਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਵਲ ਸਿਖਾਇਆ, ਉਥੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਖੈਰ-ਖੈਰਾਤ ਵੰਡਣ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ।

ਇਥੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਸ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਖੁਦ ਆਪ ਉਸਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ

ਹੋਏ ਖੇਤੀ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਮਨਾਬਾਦ ‘ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਇਕ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਕੋਲ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਾਮ ਅੰਕਿਤ ਹੈ: ਉਹ ‘ਭਾਈ ਲਾਲੋ’ ਹੈ। ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਇਕ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਕੈਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ‘ਭਾਈ ਲਾਲੋ’ ਪਾਸ ਠਹਿਰੇ। ਇਹ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਏਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਾਬਤ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੱਥੀਂ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰੇ। ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰੇ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹ ਕੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ:

(ੳ) ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲ ਕੁਰਾਣੁ ॥

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ॥²⁶

(ਅ) ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ॥

ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥²⁷

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੀ ਸਾਖੀ ਸਰਵ ਵਿਦਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਆਚਰਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਮਾਈ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਪਰ ਮੋਹਰ ਲਾਈ। ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਪਕਵਾਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ:

ਜੇ ਰਤੁ ਲਗੇ ਕਪੜੇ ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤ ॥

ਜੇ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲ ਚੀਤੁ ॥²⁸

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬਲ ਸੁੱਚੀ ਕਮਾਈ ਉੱਪਰ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਤਾਂ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਾਈ ਲਈ ਝੂਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਭੈੜੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਹੀ ਹਨ: ਧੋਖਾ ਫਰੇਬ ਜਾਂ ਝੂਠ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ

ਲਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਉਹੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਹੈ ਤੇ ਦਇਆ ਪਾਤਰ ਉਹ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸੀ ਵੀ ਸੀ, ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਆਏ ਗਏ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦਾ। ਇਹੋ ਸੁੱਚੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਾਬਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ 'ਭਾਈ ਲਾਲੇ' ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਕਿਰਤੀਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀ ਜੁਲਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਿਮਰਨ 'ਅਗੋ ਦੇ ਜੇ ਚੇਤੀਐ ਤਾਂ ਕਾਇਤੁ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ' ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵੀ ਕਰਾਇਆ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤਿਨੁਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਇਹ ਤਿਨੁਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਪਤਿ ਸੇਤੀ ਘਰਿ ਜਾਹਿ।²⁹

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਐ ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੈ, ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਤਨਾ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਣ-ਮਰਾਤਬਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੇਕ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਨੀਅਤ, ਚੰਗੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਨਾ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਨਾ ਰੱਬੀ-ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ। ਸਾਵਾਂ ਪੱਧਰਾ ਚਰਿੱਤਰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੰਜੁਗਤੀ ਉਹ ਕੁੰਜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਥਾਈਂ ਉੱਜਲਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਿਨੁਕਤੀ ਸੰਤੁਲਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਦਰਗਾਹ ਦੋਹਾਂ ਥਾਈਂ ਸੁਰਖਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਗਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨਾਲ ਬਰ ਮੇਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ, ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਡੰਬਰ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ, ਉੱਜਲਾ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ।

ਅੰਤ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਹਾਜ਼ਰ

ਹੈ:

ਅਚੁਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥ ਮਧੁਸੂਦਨ ਦਾਮੋਦਰ ਸੁਆਮੀ ॥
 ਰਿਖੀਕੇਸ ਗੋਵਰਧਨ ਧਾਰੀ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਚੰਗਾ ॥
 ਮੋਹਨ ਮਾਧਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੇ ॥ ਜਗਦੀਸੁਰ ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੇ ॥
 ਜਗਜੀਵਨ ਅਬਿਨਾਸੀ ਠਾਕੁਰ ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਹੈ ਸੰਗਾ ॥
 ਪਰਣੀਧਰ ਈਸ ਨਰਸਿੰਘ ਨਾਰਾਇਣ ॥ ਦਾੜਾ ਅਗ੍ਰੇ ਪ੍ਰਿਥਮਿ ਧਰਾਇਣ ॥
 ਬਾਵਨ ਰੂਪ ਕੀਆ ਤੁਧੁ ਕਰਤੇ ਸਭ ਹੀ ਸੇਤੀ ਹੈ ਚੰਗਾ ॥
 ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ ਜਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ॥ ਬਨਵਾਲੀ ਚਕ੍ਰਪਾਣਿ ਦਰਸਿ ਅਨੂਪਿਆ ॥
 ਸਹਸ ਨੇਤ੍ਰ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਸਹਸਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸਭ ਹੈ ਮੰਗਾ ॥
 ਭਗਤਿ ਵਛਲੁ ਅਨਾਥਹ ਨਾਥੇ ॥ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਸਗਲ ਹੈ ਸਾਥੇ ॥
 ਬਾਸੁਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾਤੇ ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਗੁਣ ਅੰਗਾ ॥
 ਮੁਕੰਦ ਮਨੋਹਰ ਲਖਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ॥ ਦਰੋਪਤੀ ਲਜਾ ਨਿਵਾਰਿ ਉਧਾਰਣ ॥
 ਕਮਲਾਕੰਤ ਕਰਹਿ ਕੰਤੂਹਲ ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ ਨਿਹਸੰਗਾ ॥
 ਅਮੋਘ ਦਰਸਨ ਆਜੂਨੀ ਸੰਭਉ ॥ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਜਿਸੁ ਕਦੇ ਨਾਹੀ ਖਉ ॥
 ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਬਿਗਤ ਅਗੋਚਰ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੁਝ ਹੀ ਹੈ ਲਗਾ ॥
 ਸ੍ਰੀਰੰਗ ਬੈਕੁੰਠ ਕੇ ਵਾਸੀ ॥ ਮਛੁ ਕਛੁ ਕੂਰਮੁ ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ ॥
 ਕੇਸਵ ਚਲਤ ਕਰਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਸੋ ਹੋਇਗਾ ॥
 ਨਿਰਾਹਾਰੀ ਨਿਰਵੈਰੁ ਸਮਾਇਆ ॥ ਧਾਰਿ ਖੇਲੁ ਚਤੁਰ ਭੁਜੁ ਕਹਾਇਆ ॥
 ਸਾਵਲ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਬਣਾਵਹਿ ਬੇਣੁ ਸੁਨਤ ਸਭ ਮੋਹੈਗਾ ॥
 ਬਨਮਾਲਾ ਬਿਭੂਖਨ ਕਮਲ ਨੈਨ ॥ ਸੁੰਦਰ ਕੁੰਡਲ ਮੁਕਟ ਬੈਨ ॥
 ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ ਮਹਾ ਸਾਰਥੀ ਸਤਸੰਗਾ ॥
 ਪੀਤ ਪੀਤੰਬਰ ਤ੍ਰਿਭਉਣ ਧਣੀ ॥ ਜਗੰਨਾਥ ਗੋਪਾਲ ਮੁਖਿ ਭਣੀ ॥
 ਸਾਰਿੰਗਧਰ ਭਗਵਾਨ ਬੀਠੁਲਾ ਮੈ ਗਣਤ ਨ ਆਵੈ ਸਰਬੰਗਾ ॥
 ਨਿਹਕੁੰਟਕੁ ਨਿਹਕੇਵਲੁ ਕਹੀਐ ॥ ਧਨੰਜੈ ਜਲਿ ਥਲਿ ਹੈ ਮਹੀਐ ॥
 ਮਿਰਤ ਲੋਕ ਪਇਆਲ ਸਮੀਪਤ ਅਸਥਿਰ ਥਾਨੁ ਜਿਸੁ ਹੈ ਅਭਗਾ ॥
 ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਦੁਖ ਭੈ ਭੰਜਨੁ ॥ ਅਹੰਕਾਰ ਨਿਵਾਰਣੁ ਹੈ ਭਵ ਖੰਡਨੁ ॥
 ਭਗਤੀ ਤੋਖਿਤ ਦੀਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲਾ ਗੁਣੇ ਨ ਕਿਤ ਹੀ ਹੈ ਭਿਗਾ ॥
 ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਅਛਲ ਅਡੋਲੇ ॥ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਮਉਲੈ ॥
 ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਮਿਲਾਏ ਆਪਹੁ ਕੋਇ ਨ ਪਾਵੈਗਾ ॥

ਆਪੇ ਗੋਪੀ ਆਪੇ ਕਾਨਾ ॥ ਆਪੇ ਗਉਚਾਰਵੈ ਬਾਨਾ ॥
ਆਪ ਉਪਾਵਹਿ ਆਪਿ ਖਪਾਵਹਿ ਤੁਧੁ ਲੇਪੁ ਨਹੀ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਰੰਗਾ ॥³⁰

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲਾਸਾਨੀ ਪੱਖ ਏਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੋਲ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਤ ਭਗਤ ਹਮ ਆਸਣ ਹੋਏ। ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਸੰਗੀਤ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਸਾਂਝਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਮਾਇਆ ਅਨੇਕ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈਆਂ। ਅੱਡ-ਅੱਡ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲ ਇਕੋ ਰਸ ਭਿੰਨੇ ਸੋਹਲੇ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪਾਸਾਰ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਅਜੇਹੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਸਮਗਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਅਦੁੱਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਹਵਾਲੇ :

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 464.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 408.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 62.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 470.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1251.
7. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 464.
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 85.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 656.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 472.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 269.
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 4.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1245.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 522.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.

16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1127.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 142.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 35.
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 522.
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 386.
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 967.
22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 728.
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 885.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1349.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 988.
26. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 140.
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.
28. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 140.
29. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 283.
30. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 1082-1083.

ਸਿੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ: ਸਰੂਪ ਤੇ ਆਧਾਰ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਯਤਨ ਹੋਣਗੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਸਮਾਜ ਵਿਖੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਿਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਦੇਸ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵੱਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਦ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਬੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਉਕਤ ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ, ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

*ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆੱਫ ਸਿੱਖਿਜ਼ਮ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਘਰ, ਖਾਣ ਲਈ ਦੇ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੌਂ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਠੁਰ-ਠੁਰ ਕਰਦਾ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਹ ਘਿਨਾਉਣਾ ਰੂਪ ਕੁਝ ਇਕ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਮਿਥਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੈ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਰਗ-ਭੇਦ ਆਰੀਆ ਵਰਗ ਅਤੇ ਦਾਸ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਦਾਸ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵਰਣ ਅਰਥਾਤ ਰੰਗ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਵਰਗ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਆਰੀਆ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਉਹ ਦਾਸ ਸਨ ਜੋ ਆਰੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵਰਣ, ਭਾਵ ਰੰਗ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰੋਕ ਸੀ।”¹ ਇਸ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਆਰੀਆ ਵਰਗ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸਾਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਨੂ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ, “ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜ੍ਹੇਤਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨੰਬਰਵਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।”²

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਇਸ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ

ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਉਹ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸੰਘ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਾਤ ਜਾਂ ਵਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਿਸ ਵੀ ਵਰਣ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਲਵੇਗਾ ਉਹ ਉਸੇ ਵਰਣ ਦਾ ਹੀ ਅਖਵਾਏਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜਾਤ ਜਾਂ ਵਰਣ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਉੱਚ ਵਰਣ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੇਦ ਮੰਤਰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ ਕਰਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ³:

1. ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਨਾ, ਯਗਯ ਕਰਨਾ ਕਰਾਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਲੈਣਾ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਕਰਮ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ।
2. ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਖਯਾ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸਣਾ, ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ।
3. ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਵਿਆਜ ਦੇਣਾ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਵੈਸ਼ ਦਾ ਕਰਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।
4. ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸੂਦਰਾਂ ਲਈ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਦੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਇਹੋ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਖੱਤਰੀ, ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੂਦਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਥਾਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਆ ਗਈਆਂ। ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ

ਕਰਕੇ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਖੌਤੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਆ ਜਾਣ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਸਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਫਿਰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨਾ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਅਤੇ ਭਿੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨੀਚ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਸੁਣਨ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਘਟੀਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੀਚ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜ ਸਮੂਹ ਇਹਨਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਜ਼ਾਦ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗ਼ੈਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਹੱਥ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੂਦਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਨੀਚ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਸੁਆਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਕੇ ਹੋਏ 'ਸ਼ੁੱਧੀ' ਲਹਿਰ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ

ਅੰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ, “ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅੱਜ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗਭੇਦ ਤੋਂ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ”⁴ (ਠਹੜ੍ਹ ਨਿਦੁ ਸਚਰਪਿਟੁਰਦਸ ਸਹੋਲਦ ਬਏ ਟਹਰੋਨੋ ਪਏਨ ਓਟ ਟਹਏ ਪਰਏਸਏਨਟ ਦਓ ਟੋ ਓਲਲ ਪਏਪਲਏ ਰਿਰਏਸਪਏਚਟਵਿਏ ਡ ਟਹਏਰਿ ਚਓਸਟਏ ਰ ਸਏਣ.)

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

(i) ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ: ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੀ 1 ਓ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੋਤ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ:

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਨਣੁ ਹੋਇ॥⁵

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਆਤਿ ਕੁਲੀਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵੈਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਕੀ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਭਰਮ ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ॥

ਬ੍ਰਾਹਮ ਬਿੰਦੁ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ॥⁶

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਬੜੀ ਤੀਖਣ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਉਚਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ॥

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ॥

ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦਾ॥

ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੂ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧਾ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ॥

ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ॥⁷

ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਸੂਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਅੰਸ਼ਵਰਿਤ' ਨਾਂ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ:

ਖੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥⁹

ਇਹ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੋ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਜਨਮ ਜਾਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ:

ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਖੜੀ ਸੂਦ ਵੈਸ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਚਾਰਿ ਆਸ੍ਰਮ ਹਰਿ
ਜੋ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ ਸੋ ਪਰਧਾਨੁ॥¹⁰

(ii) ਵਿਹਾਰਿਕ ਪੱਖ: ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਰਗਵੰਡ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤੋੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੰਗਤ, ਲੰਗਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਥਾਪੇ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਰਮਸਾਲ ਘਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ। ਧਰਮਸਾਲ ਅਜੋਕੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਹੱਥ ਫੜਾਈ ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਇਕਦਮ ਹੋਣ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੜੋਂ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ: 'ਪਹਿਲੇ ਪੰਗਤ ਪਾਛੈ ਸੰਗਤ।'

ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਮਾਡਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ

ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ-ਮੁਸਲਮਾਨ, ਰਾਮਾਨੰਦ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸਧਨਾ-ਕਸਾਈ, ਕਬੀਰ-ਜੁਲਾਹਾ ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ 6 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, 15 ਭਗਤਾਂ, 11 ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ 4 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਕਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲੇ, ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ, ਪਿੰਗਲਵਾੜੇ ਉਸਾਰੇ ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਅਰੰਭੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨੇ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਉਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਦਯਾ ਰਾਮ ਖੱਤਰੀ, ਧਰਮ ਦਾਸ ਜੱਟ, ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਧੋਬੀ, ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦੇ ਰਸੋਈਏ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਨਾਈ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਥਾਪਿਆ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜਿਵੇਂ 'ਰਵਿੰਦਰ' ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੇ 'ਸਿੰਘ' ਜਾਂ 'ਕੌਰ' ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ। 'ਸਿੰਘ' ਅਤੇ 'ਕੌਰ' ਪਦ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਕਦਮ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ, ਖਿਤਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੋਊ ਰਾਫਿਜ਼ੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ,
ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ॥¹¹

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਯਮਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਥ ਦੇ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ 'ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ' ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੇ “ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਫੂਤ-ਛਾਤ ਜੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ-ਤੰਤ੍ਰ, ਸ਼ਗਨ, ਤਿੱਥ, ਮਹੂਰਤ, ਗ੍ਰਹਿ, ਰਾਸ, ਸ਼ਰਾਧ, ਪਿੱਤਰ, ਪਿੰਡ ਪੱਤਲ, ਦੀਵਾ, ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ, ਹੋਮ, ਜੱਗ, ਤਰਪਣ, ਸਿਖਾ ਸੂਤ, ਭੱਦਣ, ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਤ, ਤਿਲਕ, ਜੰਝੂ, ਤੁਲਸੀ, ਮਾਲਾ, ਗੋਰ, ਮੱਠ, ਮੜੀ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਭਰਮ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਨਿਸਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।”¹²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਰਧਾਂਗਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਕਸਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੋ ਪਹੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਰ ਦੋਵਾਂ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮਰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਹੈ ਉਥੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਤਰਸਯੋਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣੇ ਹਨ

ਜਿਹੜੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਗ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ: ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਜਿਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਡੱਟੇ ਸਨ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਲਈ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ 30 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ 1918 ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 1928 ਵਿਚ ਘਟਾ ਕੇ 21 ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ 1944, ਗ੍ਰੀਸ ਵਿਚ 1952 ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ 1971 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ 8 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹਿਲਾ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ। ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਖੇ ਵੱਸਦੀਆਂ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਖੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ (Women Empowerment) ਨਾਅਰੇ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਢੰਗ-ਢਾੰਗਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਈ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ: ਪੂਰਬੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਜ਼ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਪਰ ਵਿਹਾਰਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਤਿਕਾਰਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਧਨ-ਮਾਲ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਥੋਂ ਜਬਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਪਸੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ “ਜਿਹੜੀ ਇਸਤਰੀ ਬਿਨਾ ਪਰਦੇ ਦੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮੇਗੀ ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਜਾਏਗੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦੋਸ਼ੀ ਦੀ ਝਾਕੀ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਕਿ ਉਥੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਸਨ।”¹³ ਇਸਤਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੈਗ਼ਬਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹੋ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਫਿਰ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਜਿਸ ਵੀ ਵਰਗ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇਗੀ। ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਬੇਲੋੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

(i) ਬਾਲ ਵਿਆਹ : ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਲਗਪਗ ਹਰ ਵਰਣ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ 10 ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਫ਼ਰਾ-ਤਫ਼ਰੀ ਫੈਲਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਵਿਹਲੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਲਗਪਗ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰ ਕੰਨਿਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਜਲਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇ।”¹⁴ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਬਿਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਰਦਾ ਐਕਟ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, 1929 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਿਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ “ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਮਹੀਨਾ ਸਤੰਬਰ 1929 ਵਿਚ ਮਿ. ਹਰਬਿਲਾਸ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੇ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 4 ਅਕਤੂਬਰ 1929 ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨੇ ਇਸ ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਤੇ 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ, ਜੇ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਯਾ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਯਾ ਦੋਨੋ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।”¹⁵ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਐਕਟ ਦਾ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ 15 ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਲੂਸ

ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਮੁਹੱਲਾ ਇਕਬਾਲ ਗੰਜ ਵਿਚ ਜਲਸਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੈਕਚਰ ਹੋਏ ਤੇ ਇਕ ਇਆਣੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਇਕ ਇਆਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਮੌਲਵੀ ਗੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨਈਮ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ।¹⁶ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਐਕਟ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਮੀਰ ਸ਼ੇਖ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਂਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ii) ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ: ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਘਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੰਮਦਾ ਜਾਂ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਜੰਮਦੀਆਂ ਹੋਣ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ “ਸੰਤਾਨਹੀਨ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅੱਠ ਸਾਲ ਤੱਕ, ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਉਸਦਾ ਦਸ ਸਾਲ ਤੱਕ, ਸਿਰਫ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦਾ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਕੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੌੜੇ ਵਚਨ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁷ ਇਹ ਵਿਆਹ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਆਮ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ-ਕਈ ਪਤਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

(iii) ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ : ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਵਾਏ, ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਵਿਜ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਸੂਦਰ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਸੰਤਾਨ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਦਰ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ

ਹਨ ਭਾਵ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।¹⁸ ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਨਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ। ਪਰ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਵਿਜ ਨੂੰ ਵੀ ਮਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਭਾਵਨਾ ਕੇਵਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਹਊਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

(iv) ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ : ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨਾਲ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਕਦੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਰਾਜਪੂਤ ਜਾਂ ਉੱਚ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਤੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ¹⁹:

1. ਪਹਿਲੀ, ਸਹਿਮਰਨ ਜਾਂ ਸਹਿਗਮਨ ਸੀ ਜੋ ਪਤੀ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਸੜ ਮਰਦੀ ਸੀ।
2. ਦੂਜੀ, ਅਨੁਮਰਨ ਜਾਂ ਅਨੁਗਮਨ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਮਰ ਗਏ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਖ਼ਬਰ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
3. ਤੀਜੀ, ਮਾਂ-ਸਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨਾਲ ਸੜ ਮਰਦੀ ਸੀ।

(v) ਸੰਤਾਨ ਰਹਿਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ: ਸੰਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ, “ਜੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਤੀ ਜਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਪਿੰਡ (ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।²⁰ ਪਰ ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤਾਜਾ ਉਦਾਹਰਣ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਐਸ.

ਅਸ਼ੋਕ ਭੌਰਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, “ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਵੇਟਏਕਾਵਾ ਸਵਾਮੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇਜ਼ਪਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿੱਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਜਾਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਉਪਰ ਦੀ ਗੁਜਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਕੋਇੰਬਟੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੂਚਿਊਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਲਕਸ਼ਮੀਪੁਰਮ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸੇ ਜਲੂਸ ਦੌਰਾਨ ਬੇਔਲਾਦ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕਰੋਪੀ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਕਿੱਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਗੁਜਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਔਲਾਦ ਦੀ ਰੀਝ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰਕੇ ਦੇਣ ਬਦਲੇ, ਇਹ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।”²¹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦੁੱਖਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਜੰਮਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਲੱਭਣ ਲੱਗੇ। ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜਨਮ ਦਰ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਫਰਕ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਕਰਮਭੂਮੀ ਦੇ ਮੁਖ ਧੁਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹੈ, 1000 ਪਿਛੇ ਲਗਭਗ 874 ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਦਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜੋ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਗੋਤ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਲੜਕੀ ਲੜਕੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਜਦ ਲੜਕੀ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਸਿੱਖ ਨਾਲ 'ਅਨੰਦ' ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ।”²² ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਏਕਾ ਨਾਰੀ ਜਤੀ ਹੋਇ' ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ।”²³

ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮਤਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ ॥

ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ ॥

ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ ॥

ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲੰਨਿ।²⁴

ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਜੰਮਣ ਅਤੇ ਮਰਣ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਘਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਜੰਮਣ ਦੀ ਵਜਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਤੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੱਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਆਦਿ ਦੇ ਭਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਜਾਂ ਘੁੰਡ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ (Household Life)

(i) ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ : ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਤਪੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਚੱਲੇ ਗਏ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ 100 ਸਾਲ ਮਿਥ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਸ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ 'ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਚ

ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 25 ਸਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ 25 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਫਿਰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(ii) ਸ਼੍ਰਮਣਿਕ ਧਰਮ : ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਿੱਖੂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਮਣਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਏਥੇ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਫਲ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਸਕੇਗੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ 'ਚੁਲਵੱਗ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਉਤੇ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿੱਖੂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਆਨੰਦ ਜੇਕਰ ਮੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਭਿੱਖੂ ਨਾ ਬਣਦੀਆਂ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਸਤ-ਧਰਮ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਭਿੱਖੂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ।”²⁵

(iii) ਜੋਗ ਮੱਤ : ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜੋਗ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਮਰ ਜਾਂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਾਹਵੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋਗ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋਗ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜੋਗ ਮੱਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਕਠੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੋਗੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਜੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਹੁਣ ਜੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ। ਜੋਗੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੋਗੀ ਕੋਲ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਹਾਂਡੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਕਾਲਖ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਕਦੇ ਨ ਸੋਭੈ ਸੁੰਦਰੀ ਸਨਕਾਦਿਕ ਕੇ ਸਾਥ।

ਜਬ ਤਬ ਕਲੰਕ ਲਗਾਇਸੀ ਕਾਲੀ ਹਾਂਡੀ ਹਾਥਿ।²⁶

(iv) ਸਿੱਖ ਧਰਮ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਨਾਥ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹੀ ਦੁਨਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਗ੍ਰਸਤਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਬਡੋ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ...॥²⁷

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਨੂੰ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ 'ਘਰਬਾਰੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ'²⁸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਹੋਇ ਅਤੀਤੁ ਗ੍ਰਿਹਸਤਿ ਤਜਿ ਫਿਰ ਉਨਕੇ ਘਰਿ ਮੰਗਣਿ ਜਾਈ॥²⁹

ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਚੱਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਮ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਸਿਰਫ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ:

ਹਾਥਿ ਕਮੰਡਲੁ ਕਾਪੜੀਆ ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਪਜੀ ਭਾਰੀ॥

ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਜਿ ਕਰਿ ਕਾਮਿ ਵਿਆਪਿਆ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ ਪਰ ਨਾਰੀ॥³⁰

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ

ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਧਰਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜੋਗੀ, ਜਪੀ, ਤਪੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ॥

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ॥³¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋਗ ਦਾ ਅਸਲ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ॥³²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰ-ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਸਲ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਜੈ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਪੰਨੇ 52-62.
2. ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਅਧਿਆਇ 1.31.
3. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 1.88-91.
4. Radhakrishnan, *The Hindu View of Life*, ਪੰਨਾ 99.

5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 13.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 324.
7. ਉਹੀ।
8. ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਅਧਿਆਇ 4.81.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 747.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 861.
11. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ 85.
12. ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਪੰਨਾ 20.
13. ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੰਨਾ 74.
14. ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਅਧਿਆਇ 9.94.
15. ਅਸਲੀ ਕੌਮੀ ਦਰਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 3 ਅਪਰੈਲ, 1930.
16. ਉਹੀ, 4 ਅਪਰੈਲ, 1930.
17. ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਅਧਿਆਇ 9.81.
18. ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 3.15.
19. ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੰਨਾ 80.
20. ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਅਧਿਆਇ 9.59.
21. ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ, 30.8.2001.
22. ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਪੰਨਾ 22.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 787.
25. ਭਿੱਖੂ ਜੇ. ਕਸ਼ਯਪ (ਸੰਪਾ.), ਚੁਲਵੰਗ, ਭਿੱਖੂਨੀ ਖੰਧਕ, xxiv.
26. ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਵਾਲ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਸਬਦੀ 250.
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 507.
28. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ, 6.18.
29. ਉਹੀ, ਵਾਰ 1.40.
30. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1013.
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 938.
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਘ*

ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚਲੇ ਸਦਾਚਾਰ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਟੈਕਸਟ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਲੰਬਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਹੇਠ ਸਦਾਚਾਰ/ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ।'

ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਵਡਮੁੱਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਾਕੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਾਂਗੂ ਜੀਵਨ-ਜੋਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਹੋਰ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੇ ਇਕੱਤਵ ਅਤੇ ਨਾਨਤਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਾਣੀਕਾਰ ਚੰਗੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੌਰਵ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ। ਬਾਣੀ

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿੱਜ-ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਲਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਰਵਾਇਤੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ।"²

ਇਸ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਏਨੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੋਮਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਲੌਕਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੱਚ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਝਰੋਖਾ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਬਿੰਬ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਇੰਜ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੈਵੀ ਚਾਨਣ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨਮਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਸਚਿਆਰਾ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖ ਜਾਂ ਸੰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਬਿੰਦੂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਰੋਸਾਈ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਮੁੱਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੀਏ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ/ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭ ਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ

ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭਿ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥³

ਭਾਵ ਸੱਚ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦਾ ਹੈ :

ਗਾਂਲੀ ਅਸੀ ਚੰਗੀਆ ਆਚਾਰੀ ਬੁਰੀਆਹ ॥

ੰਨਹੁ ਕੁਸੁਧਾ ਕਾਲੀਆ ਬਾਹਰਿ ਚਿਟਵੀਆਹ ॥⁴

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਅਨੈਤਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੂਝ-ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਿਹਿ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ॥⁵

ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾ ਸਵਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ। ਆਪਾ ਸੰਵਾਰਨ ਦੀ ਮੂਲ ਜੁਗਤ ਦਾ ਦਾਰ-ਮੋਦਾਰ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨਰਥੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਬਦ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਨੀਤਿ' ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਵਰੂਪ ਹੈ ਜੋ “ਨੀ” ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। 'ਨੀ' ਧਾਤੂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਰਥ ਹਨ- ਲੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਸੇਧ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣਾ।⁶ ਭਾਵ ਜੋ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ, ਉਹ ਮੁੱਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹਨ। ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਲ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਧਾਰ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ-ਮੂਲਕ ਵਿਧੀਵਤ ਅਧਿਐਨ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ-ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ ਪਹਿਲਾ ਚਿੰਤਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੁਭ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। “ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣੋ” ਅਤੇ “ਗਿਆਨ ਹੀ ਗੁਣ ਹੈ”-ਉਸਦੇ ਮੂਲ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਨ।⁷ ਭਾਵ ਸੁਕਰਾਤ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਗੁਣ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਇਹ ਕਾਰਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਅਸਲ ਸੋਮਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਸੁਕਰਾਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਗਿਆਨ ਹੀ ਗੁਣ ਹੈ' ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣੋ' ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਗੁਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ 'ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੈ ਸੋਈ ਪਿੰਡੈ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਪੜਾਅ ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਲ/ਗੁਣ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਣ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੁਭ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜੋ ਦੈਵੀ ਇਲਹਾਮ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਚਪਰਾ ਵਿਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਦਾਨ ਵਰਗੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਵਖਰਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਸਮੁੱਚੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸੂਝ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ, ਦਇਆ, ਮਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵੀਂ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦੇ

ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਮਾਨਵੀ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ, ਸੋ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਤਨ-ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੁਧਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਸਦਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਸਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਲ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੁੱਲ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਹਨ:

1. ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥⁸
2. ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੁਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ॥
ਗਲੀ ਭਿਸਤਿ ਨ ਜਾਈਐ ਛੁਟੈ ਸਚੁ ਕਮਾਇ ॥
ਮਾਰਣ ਪਾਹਿ ਹਰਾਮ ਮਹਿ ਹੋਇ ਹਲਾਲੁ ਨ ਜਾਇ ॥
ਨਾਨਕ ਗਲੀ ਕੂੜੀਈ ਕੂੜੇ ਪਲੈ ਪਾਇ ॥⁹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ: ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਖਿਮਾ, ਗਿਆਨ, ਨਿਮਰਤਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਸੇਵਾ, ਸੁਭ ਕਰਮ, ਸੁਭ ਬੋਲ ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਿੱਤ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹਾਵਾਕ ਉਚਾਰਿਆ ਕਿ “ਧਰਤੀ ਥਾਪ ਰਖੀ ਧਰਮਸਾਲ” ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੋ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਬਾਹਰਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰਲੀ ਧਰਤੀ ਧਰਮਸਾਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਦਗੁਣ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਉਸਰੇ ਸੂਝ ਮਾਡਲਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ

ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਚਲਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਥ 'ਤੇ ਖੜੋਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਟੇਕ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੇਖ/ਪਾਖੰਡ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਾਨਵ ਵਲੋਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇੰਝ ਸੂਤਰਬਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥
ਏਹ ਜਨੈਉ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ ॥
ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨਾ ਮਲੁ ਲਗੈ ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ ॥¹⁰
2. ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤ ॥
ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ ॥¹¹

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਜਤਿ-ਸਤਿ, ਸਰਮੁ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਰੱਖ ਕੇ 'ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ' ਦਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਦੇ ਪੰਚ ਦੂਤ ਵੱਸ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸ ਭਾਗਉ ॥¹²
2. ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਧਰਮੁ ਨ ਕਮਾਇਆ ॥
ਸੇਵਾ ਸਾਧ ਨ ਜਾਨਿਆ ਹਰਿ ਰਾਇਆ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਮ ਨੀਚ ਕਰੰਮਾ ॥
ਸਰਣਿ ਪਰੇ ਕੀ ਰਾਖਹੁ ਸਰਮਾ ॥¹³
3. ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਘਰ ਨਾਰਿ ॥

ਧਨਿ ਜੋਬਨਿ ਜਗੁ ਠਗਿਆ ਲਬਿ ਲੋਭਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ॥¹⁴

4. ਜੈਸਾ ਬੀਜੈ ਸੁ ਲੁਣੇ ਜੋ ਖਟੇ ਸੋ ਖਾਇ ॥¹⁵

5. ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥

ਸਰਮ ਸੁਨੰਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਾਮਾਨੁ ॥¹⁶

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਬੜੇ ਉਭਰਵੇਂ ਹਨ। ਮਨ ਦਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਣਾ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਦੁਰਜਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ, ਸੇਵਾ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਬਚਣਾ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਵਿਅਕਤਗਿਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਥੰਮ ਮੰਨੇ ਹਨ- ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ। According to him, "Discipline is negative and it aims at the control of passions, impulses and aptitudes as a gardener prunes the plants. Development is generally unfoldment of Body, Mind and Soul, expansion and enrichment of personality to the utmost extent. It is positive, as the gardener gives the plant manure, sunshine and air. Dedication consists in the conservation of the disciplined and developed personality to the service of Humanity and the World State, as the tree brings forth luscious fruit in abundance, such is the three fold task of ethics."¹⁷

ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਦਇਆ ਹੀ ਮਸਜਿਦ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਹੈ, ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਹੈ, ਸ਼ਰਮ ਹੀ ਸੁੰਨਤ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਰੋਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਬ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦੁਆਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਰ ਪਲ ਭਟਕਦੇ ਹੋਏ ਸਰਾਪੀ ਜੂਨ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਹੁਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

1. ਅੰਦਰਹੁ ਝੁਠੇ ਪੈਜ ਬਾਹਰਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਫੈਲੁ ॥

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜੇ ਨਾਵਹਿ ਉਤਰੈ ਨਾਹੀ ਮੈਲੁ ॥¹⁸

2. ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਲੋਭੁ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੂੜੁ ॥

ਅਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪੁ ॥

ਕੰਨੀ ਸੂਤਕੁ ਕੰਨਿ ਪੈ ਲਾਇਤਬਾਰੀ ਖਾਹਿ ॥

ਨਾਨਕ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੇ ਜਮਪੁਰਿ ਜਾਹਿ ॥¹⁹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਵਿਭਚਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਤਿੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸੇ ਰੌਅ ਅੰਦਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਚੇਤਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਅਰਥਥੀਣ ਹੈ ਜੋ ਨੈਤਿਕਤਾ/ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਭਾਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁੱਚ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ- ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਪਾਈਐ। ਇਹ ਸੁਚਿ ਸੁਭ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਸਦਗੁਣ ਅਪਣਾਇਆ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਲੋਕ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਾਪੀ ਪਾਪ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ; ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਰਿਤ, ਮਨ, ਤਨ ਅਤੇ ਬੁਧਿ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:

ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ ॥ ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ ॥

ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ ॥ ਉਨਾ ਭਿ ਆਵਹਿ ਓਈ ਸਾਦ ॥

ਕੂੜੀ ਰਾਸਿ ਕੂੜਾ ਵਾਪਾਰੁ ॥ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਕਰਹਿ ਆਹਾਰੁ ॥

ਸਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ਕੂੜੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ ॥

ਮਥੈ ਟਿਕਾ ਤੇੜਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ ॥ ਹਥਿ ਛੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ ॥

ਨੀਲ ਵਸਤੁ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ ॥ ਮਲੇਛੁ ਧਾਨੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ ॥

ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ ॥ ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੈ ਨ ਜਾਣਾ ॥

ਦੇ ਕੇ ਚਉਕਾ ਕਢੀ ਕਾਰ ॥ ਉਪਰਿ ਆਇ ਬੈਠੇ ਕੂੜਿਆਰ ॥

ਮਤੁ ਭਿਟੈ ਵੇ ਮਤੁ ਭਿਟੈ ॥ ਇਹ ਅੰਨੁ ਅਸਾਡਾ ਫਿਟੈ ॥

ਤਨਿ ਫਿਟੈ ਫੇੜ ਕਰੇਨਿ ॥ ਮਨਿ ਜੂਠੇ ਚੁਲੀ ਭਰੇਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਧਿਆਈਐ ॥ ਸੁਚਿ ਹੋਵੇ ਤਾ ਸੁਚ ਪਾਈਐ ॥²⁰

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨਮੁਖ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਕਰਮ ਤੋਂ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਜ ਕੇ ਸਹਿਭਾਗਿਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਇਸ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਬੇਅਰਾਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਇਸਨੂੰ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਭ ਕਰਮ ਭੁਲਾ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨਾ ਅਤੇ ਮੂਰਖ ਹੈ- ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧੁਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨ ਭਾਈ ॥ ਪਸੂ ਭਏ ਅਭਿਮਾਨੁ ਨ ਜਾਈ ॥ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਦੂਜਿਆ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਲੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਗੁਰਮੁਖ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਸਦਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ਵੀ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਮਾਡਲ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਗੈ ਸਹਿਜ ਧਿਆਨੁ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਦਰਗਹ ਮਾਨੁ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਉ ਭੰਜਨੁ ਪਰਧਾਨੁ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰਣੀ ਕਾਰ ਕਰਾਏ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਬੇਦ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਭੇਦ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਗਵਾਵੈ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਗਲੀ ਗਣਤ ਮਿਟਾਵੈ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖਸਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥²¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਨਮੁਖ/ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਓ ਤੇ ਗੁਣਾਂ/ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ:

1. ਅਵਗੁਣ ਛੋਡਿ ਗੁਣਾ ਕਉ ਧਾਵਹੁ ਕਰਿ ਅਵਗੁਣ ਪਛੁਤਾਹੀ ਜੀਉ ॥
ਸਰ ਅਪਸਰ ਕੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਹਿ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਕੀਚ ਬੁਡਾਹੀ ਜੀਉ ॥

ਅੰਤਰਿ ਮੈਲੁ ਲੋਭ ਬਹੁ ਬੁਠੇ ਬਾਹਰਿ ਨਾਵਹੁ ਕਾਹੀ ਜੀਉ ॥
ਨਿਰਮਲੁ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਸਦ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਤਰ ਕੀ ਗਤਿ ਤਾਹੀ ਜੀਉ ॥
ਪਰਹਿਰ ਲੋਭੁ ਨਿੰਦਾ ਕੂੜ ਤਿਆਗਹੁ ਸਚੁ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਫਲੁ ਪਾਹੀ ਜੀਉ ॥
ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹੀ ਜੀਉ ॥²²

2. ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ॥
ਤਾ ਦਰਗਹੁ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ ॥²³
3. ਅੰਤਰਿ ਸਬਦ ਨਿਰੰਤਰਿ ਮੁਦਾ ਹਉਮੈ ਮਮਤਾ ਦੂਰਿ ਕਰੀ ॥
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨਿਵਾਰੈ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸੁ ਸਮਝ ਪਰੀ ॥²⁴

ਸਦਾਚਾਰਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਦੌਰ ਕੂੜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਤਨ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਵਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਲੀਕੇ ਸਗੋਂ ਵਿਭਚਾਰੀ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤੈਅ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ ॥
ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ ॥ ਆਧੇਰੈ ਰਾਹੁ ਨ ਕੋਈ ॥
ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਦੁਖੁ ਰੋਈ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਨਿ ਬਿਧਿ ਗਤਿ ਹੋਈ ॥²⁵

ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉਚਾਈ ਦਾ ਰਹਸ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਹੀ ਜਗਿਆਸੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੁੱਧੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। According to Dr. Surinder Singh Kohli, "The path of life enunciated by the Sikh Gurus is the path of self- realization or perfectionism, it is neither self-gratification or hedonism nor self-denial or rationalism. Emphasis in Sikh Ethics is laid on the practice of Godly qualities .Their observance makes a

human being God like. The field of the body is to be cultivated for truthful life and spiritual advancement..... he has not to become a one-sided personality. The Sikh Ethics, in practice, brings before us an ideal person, thoroughly balanced in physical, mental, spiritual cultures. In Him, we find, an exact-consination of action, knowledge and devotion. ²⁶

ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਜਪੁਜੀ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਮੈਲ ਤਾਂ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਪਰ 'ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ' ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਧੋਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਮਨਣ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਾਲ ਦਾ ਡਰ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਚ ਝੂਠ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ॥' ਇਹ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਪਾਪ ਧੋ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ:

1. ਸੰਸਾਰੁ ਰੋਗੀ ਨਾਮੁ ਦਾਰੂ ਮੈਲੁ ਲਾਗੈ ਸਚ ਬਿਨਾ॥
ਗੁਰ ਵਾਕੁ ਨਿਰਮਲੁ ਸਦਾ ਚਾਨਣੁ ਨਿਤ ਸਾਚੁ ਤੀਰਥੁ ਮਜਨਾ॥ ²⁷
2. ਸਗਲੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮ ਜਪ ਤਪ ਤੀਰਥ ਸਬਦਿ ਵਸੇ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲੈ ਮਿਲਾਇਆ ਦੂਖ ਪਰਾਛੁਟ ਕਾਲ ਨਸੇ॥ ²⁸

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਪਖੋਂ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਉਪਦੇਸ਼/ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਇੰਨਾ ਮੁਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਸੱਚੇ ਸੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ

ਵਿਚਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਸਦਾਚਾਰਕਤਾ/ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।
ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ:

1. Dictionary of Etichs, Delhi: APH, 1989, p. 274.
2. *Indian Philosophy*, p. 264-65.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 62.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 85.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1382.
6. ਹਿੰਦੀ ਪਰਿਆਈ-ਵਿਪਰਿਆਈ ਕੋਸ਼, ਆਜ਼ਾਦ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਮੇਰਠ, ਪੰਨਾ 847.
7. ਡਾ. ਅਖਿਲੇਸ਼ ਮਿਸ਼੍ਰ ਚੰਦਰ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾ ਵਿਵੇਚਨ, ਭੂਮਿਕਾ
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1349.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 471.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 6.
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 219.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 378.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 61.
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 730.
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 140.
17. *Hints on Self-Culture*, Raj bamal Publications 1948.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 473.
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 472.
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 471.
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 942.
22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 598.
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 26.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 145.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 939.
26. *Preface, Sikh Ethics*.
27. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 687.
28. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1332.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ*

ਸਦਾਚਾਰ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਪਰਾਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਸਰੇ ਉਸਰਿਆ ਸਮਾਜ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਇਹ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਨੇਮਾਵਲੀ ਅਧਿਆਤਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਨੇਮਾਵਲੀ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਗਮ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ :

ਸਭਿ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਮੈ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ॥

ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ॥¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਬਕ

* ਡਿਪਾ. ਆੱਫ ਰਿਲੀਜ਼ਿਅਸ ਐਂਡ ਸਿਵਲਾਈਜੇਸ਼ਨਲ ਸਟਡੀਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫ.ਗ.ਸ.

ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਵਿਉਂਤਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੈੜ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੇਵਲ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਅਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਸੁਧਾਰ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਚਿੰਤਨ ਵਾਲਾ ਪਸ਼ੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਮੀਰੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦਾ ਕਿ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਨਤੀ ਕਰੇ। ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦਰਜਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਨੀ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਤਾ ਪਸ਼ੂਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਗੌਰਵ ਛੁਪਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮ-ਸੁਭ ਮੰਨਣ ਦਾ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਉਠਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਹੈ।”³

ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਸਾਧਨ ਅਪਨਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।”⁴

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ, ਦੋ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜਦੇ ਹਨ।⁵

ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ: ਸਚ+ਆਚਾਰ ਅਰਥਾਤ

ਚੰਗਾ ਆਚਾਰ, ਚੰਗਾ ਚਾਲ ਚੱਲਣ, ਚੰਗਾ ਵਿਹਾਰ, ਆਦਿ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਭ ਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨੇਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ/ਵਾਲੀ, ਆਚਾਰ ਵੰਤ/ਆਚਾਰ ਵੰਤਿ।⁶ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ।

ਵੈਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ- ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ।⁷

ਲਿੱਲੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਮਾਨਕੀ ਅਧਿਐਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਨੈਤਿਕਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਨੈਤਿਕਤਾ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨੀਤਿ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ 'ਨੀ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਇਸ ਧਾਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥ ਹਨ ਲੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ।⁹

ਨੈਤਿਕਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਮੌਰੈਲਿਟੀ (morality) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ- 'ਐਥਾਸ' ਤੇ 'ਮੋਰੇਜ਼' ਨੂੰ ਰਿਵਾਜੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੋਡਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਐਥਾਸ' (ethos) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਐਥਿਕਸ' (ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ) ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ 'ਐਥਾਸ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਠੀਕ' ਜਾਂ 'ਸੁਭ ਕਰਮ' ਦਾ ਮਿਆਰ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮੋਰੇਜ਼' (mores) ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 'ਮੌਰਲ', 'ਮੌਰੈਲਿਟੀ' ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।¹⁰

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਸਚਿਆਰਤਾ, ਸਵੈਮਾਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੱਚ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਆਚਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਪਰ ਸੱਚ ਆਚਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ

ਉੱਪਰ ਹੈ :

ਮਨਹਨ ਬੁਧੀ ਕੇਤੀਆ ਕੇਤੇ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ ॥
ਕੇਤੇ ਬੰਧਨ ਜੀਅ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰ ॥
ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥¹¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਆਚਰਣਹੀਣਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਵਹਿਮ ਭਰਮ, ਫੋਕਟ ਕਰਮ, ਖਦੀ, ਬਖੀਲੀ ਤਕਬਰੀ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੇਪੱਤੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਸ਼, ਇਸ਼ਰਤ, ਕਾਮਾਰਥੀ ਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਖਲਾਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਚੀਲ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਦੁਖ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਕਲਜੁਗੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦੁਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਲਜੁਗੀ ਸੁਭਾ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਮੱਟੀ ਹੈ, ਕਾਮ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ। ਮਨ ਇਸ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਪੀ-ਪੀ ਕੇ ਖੁਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਕਾਮੁ ਮਦੁ ਮਨੂਆ ਪੀਵਣਹਾਰੁ ॥
ਕ੍ਰੋਧ ਕਟੋਰੀ ਮੋਹ ਭਰੀ ਪੀਲਾਵਾ ਅਹੰਕਾਰੁ ॥
ਮਜਲਸ ਕੂੜੇ ਲਬ ਕੀ ਪੀ ਪੀ ਹੋਇ ਖੁਆਰ ॥¹²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਵ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ, ਨਾ ਉਸ ਕੋਲ ਸੱਚ ਸੀ, ਨਾ ਪਤਿ ਸੀ, ਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ, ਨਾ ਗੈਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ। ਪਤਿ ਤੇ ਗੈਰਤਹੀਣਤਾ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਵ ਇੰਨਾ ਨਿਤਾਣਾ ਤੇ ਨਿਮਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵ ਹੱਕਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਰਸਹੀਣ, ਪਤਿਹੀਣ ਤੇ ਗੈਰਤਹੀਣ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਦਿਖਾਵੇ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿਅਰਥ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਗਤਿ ਤੇ ਪਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਪੁ, ਤਪੁ, ਤੇ ਸੰਜਮ ਵਰਗੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸੋ ਬ੍ਰਹਮਣੁ ਜੋ ਬਿੰਦੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ॥
ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਕਮਾਵੈ ਕਰਮੁ ॥
ਸੀਲ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਰਖੈ ਧਰਮੁ ॥
ਬੰਧਨ ਤੋੜੈ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤੁ ॥

ਸੋਈ ਬ੍ਰਹਮਣੁ ਪੂਜਣ ਜੁਗਤੁ ॥¹³

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੇਵਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਦਇਆ, ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਮਈ, ਸ਼੍ਰੇਮਾਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ:

ਗੁਣ ਸੰਜਮਿ ਜਾਵੈ ਚੋਟ ਨ ਖਾਵੈ
ਨਾ ਤਿਸੁ ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ॥
ਕਾਲੁ ਜਾਲੁ ਜਮੁ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ
ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਭੈ ਤਰਣਾ ॥
ਪਤਿ ਸੇਤੀ ਜਾਵੈ ਸਹਜਿ ਸਮਾਵੈ
ਸਗਲੇ ਦੁਖ ਮਿਟਾਵੈ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰਮਖਿ ਛੁਟੈ
ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਤਿ ਪਾਵੈ ॥¹⁴

ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿੰਮਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਮਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਛਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਛੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ।¹⁵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਅਭੇਦਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਬਾਬਾ ਮੈ ਕੁਚੀਲੁ ਕਾਚਉ ਮਤਿਹੀਨ ॥
ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕੇ ਕਛੁ ਨਹੀ ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਪੂਰੀ ਮਤਿ ਕੀਨ ॥
ਅਵਗਣਿ ਸੁਭਰ ਗੁਣ ਨਹੀ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਕਿਉ ਘਰਿ ਜਾਉ ॥
ਸਹਜਿ ਸਬਦਿ ਸੁਖੁ ਉਪਜੈ ਬਿਨੁ ਭਾਗਾ ਧਨੁ ਨਾਹਿ ॥
ਜਿਨ ਕੈ ਨਾਮੁ ਨ ਮਨਿ ਵਸੈ ਸੇ ਬਾਧੇ ਦੁਖ ਸਹਾਹਿ ॥¹⁶

ਗੁਰੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਚੇਤ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਬੰਦਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਖਲਾਕੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਲੇ ਹੈ। ਸੋ ਹਰ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਪਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਜਾਵੇ। ਖੋਟੇ ਮਨੁੱਖ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੇ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤ। ਖੋਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖੋਟਾ ਮਨੁੱਖ ਖੋਟ ਕਮਾ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਖੋਟੇ ਪੋਤੈ ਨਾ ਪਵਹਿ ਤਿਨ ਹਰਿ ਗੁਰ ਦਰਸੁ ਨ ਹੋਇ ॥
ਖੋਟੇ ਜਾਤਿ ਨ ਪਤਿ ਹੈ ਖੋਟਿ ਨ ਸੀਝਸਿ ਕੋਇ ॥
ਖੋਟੇ ਖੋਟੁ ਕਮਾਵਣਾ ਆਇ ਗਇਆ ਪਤਿ ਖੋਇ ॥¹⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤਿ ਆਦਿ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਜਾਤਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ- ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਬੇਪੱਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਤਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਨਾਵਟੀ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ।”¹⁸

ਚੰਗ, ਜਾਤਿ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕੌਮੀਅਤ, ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵੰਡ ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤਿ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਆਸਰਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਅੰਦਰ ਉਸ ਇਕ ਦੀ ਹੀ ਜੋਤਿ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਗਾ ਕੋਈ ਤਦ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਕਬੂਲ ਪਵੇ :

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ ॥
ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ ॥
ਆਪਹੁ ਜੇ ਕੇ ਭਲਾ ਕਹਾਏ ॥
ਨਾਨਕ ਤਾਪਰੁ ਜਾਪੈ ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਪਾਇ ॥¹⁹

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖ਼ਤਮ

ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਿਆਗੀ ਵੈਰਾਗੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੈੜਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਮਾਇਆਵੀ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਖੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਨ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ :

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣ ਵੀਆਹੁ ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ॥

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ ॥²⁰

ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤੱਵ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ, ਫੋਕੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਸੱਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ :

ਜਲੈ ਨ ਪਾਈਐ ਰਾਮ ਸਨੇਹੀ ॥

ਕਿਰਤਿ ਸੰਜੋਗਿ ਸਤੀ ਉਠਿ ਹੋਈ ॥

ਥਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਿਉ ਪਰਮੇਸਰੁ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ ॥

ਧੰਨੁ ਸਤੀ ਦਰਗਹੁ ਪਰਵਾਨਿਆ ॥²¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਦ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਖੇਤੀ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਮਨੁ ਹਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ ਸਰਮੁ ਪਾਣੀ ਤਨੁ ਖੇਤੁ ॥

ਨਾਮੁ ਬੀਜੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੁਹਾਗਾ ਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ ॥

ਭਾਉ ਕਰਮ ਕਰਿ ਜੰਮਸੀ ਸੇ ਘਰ ਭਾਗਨ ਦੇਖੁ ॥²²

ਜਦ ਨੌ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਗਲ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਸਲੀ ਜਨੇਊ(ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ) ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ;

ਦਇਆ ਕਪਾਹੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ ॥

ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ ॥²³

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੂਤਕ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੂਤਕ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਲੋਭੁ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੂੜੁ ॥

ਅਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪੁ ॥

ਕੰਨੀ ਸੂਤਕੁ ਕੰਨਿ ਪੈ ਲਾਇਤਬਾਰੀ ਖਾਹਿ ॥

ਨਾਨਕ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੇ ਜਮ ਪੁਰਿ ਜਾਹਿ ॥²⁴

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਰੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਤਗੁ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਤਗੁ ਨ ਨਾਰੀ ॥

ਭਲਕੇ ਥੁਕ ਪਵੈ ਨਿਤ ਦਾੜੀ ॥²⁵

ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹਰੀ ਦੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਭਉ ਭੁਇ ਪਵਿਤੁ ਪਾਣੀ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਬਲੇਦ ॥

ਹਲੁ ਹਲੇਮੀ ਹਾਲੀ ਚਿਤੁ ਚੇਤਾ ਵੜੁ ਵਖਤ ਸੰਜੋਗੁ ॥

ਨਾਉ ਬੀਜੁ ਬਖਸੀਸ ਬੋਹਲ ਦੁਨੀਆ ਸਗਲ ਦਰੋਗ ॥

ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਕਰਮੁ ਹੋਇ ਜਾਵਹਿ ਸਗਲ ਵਿਜੋਗ ॥²⁶

ਸੱਚ: ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਤੀਰਥ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ। ਸਤਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਤਮ-ਤੀਰਥ ਤੇ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ। ਸੱਚ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਚ ਦੀ ਦਾਤ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਸੱਚ ਹੈ।²⁷ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮਰਾਜ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੀ ਪੁਗਦੇ ਹਨ ਕੂੜਿਆਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬੇਪੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਨਾਨਕ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਕੈ ਲਿਖਿ ਨਾਵੈ ਧਰਮੁ ਬਹਾਲਿਆ ॥

ਓਥੈ ਸਚੇ ਹੀ ਸਚਿ ਨਿਬੜੈ ਚੁਣਿ ਵਖਿ ਕਢੇ ਜਜਮਾਲਿਆ ॥

ਥਾਉ ਨ ਪਾਇਨਿ ਕੂੜਿਆਰ ਮੁਹ ਕਾਲੈ ਦੋਜਕਿ ਚਾਲਿਆ ॥²⁸

ਸੰਤੋਖ : ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬੇਖੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਸੰਚੀਐ ਧਨੁ ਕਾਚਾ ਬਿਖੁ ਛਾਰੁ ॥

ਸਾਹੁ ਸਦਾਏ ਸੰਚਿ ਧਨੁ ਦੁਬਿਧਾ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ ॥²⁹

ਸੰਤੋਖ ਹੀ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਤਿ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਂਦਾ :

ਬਿਨਾ ਸੰਤੋਖ ਨਹੀ ਕੋਉਰਾਜੈ ॥

ਸੁਪਨ ਮਨੋਰਥ ਬਿਥੇ ਸਭ ਕਾਜੈ ॥³⁰

ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਸੰਤੋਖੋ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ‘ਸੰਤੋਸ਼’ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ’।”³¹

ਗਿਆਨ : ਗਿਆਨ ਉਹ ਦੀਪਕ ਹੈ ਜੋ ਭਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਾਨ-ਵਡਿਆਈ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ :

ਰਜਿ ਨ ਕੋਈ ਜੀਵਿਆ ਪਹੁਚਿ ਨ ਚਲਿਆ ਕੋਇ ॥

ਗਿਆਨੀ ਜੀਵੈ ਸਦਾ ਸਦਾ ਸੁਰਤੀ ਹੀ ਪਤਿ ਹੋਇ ॥³²

ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਬੌਧਿਕ ਗੁਣ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਦਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਚੀ ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਦਾਨਾਈ ਦੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਗੁਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵੇਗਾਂ ਉੱਪਰ ‘ਉੱਚੀ ਮਤਿ’ ਦਾ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਬੂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।”³³

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਗਿਆਨੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਆਪ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਠੀਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕ ਗਿਆਨੀ ਕੈਸਾ ਹੋਇ ॥

ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਬੂਝੈ ਸੋਇ ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ॥

ਸੋ ਗਿਆਨੀ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਣੁ ॥³⁴

ਦਯਾ : ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣਾ ਰੱਬ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇੱਜ਼ਤ ਸਹਿਤ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਹੋਇ ਸਗਲ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਸਮਾਵਉ ॥

ਦੁਖੁ ਨ ਦੇਈ ਕਿਸੈ ਜੀਅ ਪਤਿ ਸਿਉ ਘਰਿ ਜਾਵਉ ॥³⁵

ਦਯਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੇ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਦਰ ਰੱਬ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਦਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰ:

ਅਉਗਣ ਸਭਿ ਮਿਟਾਇ ਕੈ ਪਰਉਪਕਾਰੁ ਕਰੇਇ ॥³⁶

ਸੇਵਾ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤੂੰ ਸੇਵਾ ਧਰਮ ਅਪਣਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਅਪੜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ :

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ॥

ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ ॥³⁷

ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਟਿਕਾਉ ਨਾਲ ਲਿਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³⁸ ਗੁਰੂਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਜਿਨਿ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ਧੰਧੈ ਲਾਇਆ

ਤਿਸੈ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੁ ਜੀਉ ॥

ਤਾ ਕੀ ਸੇਵ ਕਰੀਜੈ ਲਾਹਾ ਲੀਜੈ

ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਪਾਈਐ ਮਾਣੁ ਜੀਉ ॥³⁹

ਦਾਨ : ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੋਭਾ ਖੱਟ ਕੇ ਇੱਜ਼ਤ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ

ਵਿੱਚ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਹ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੱਤਰੀ ਹੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਖੇਤੁ ਪਛਾਣੈ ਬੀਜੈ ਦਾਨੁ ॥

ਸੋ ਖੜੀ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਣੁ ॥⁴⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਆਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਕਰ ਤਾਂ ਕਿ ਇੱਥੇ ਉੱਥੇ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲੇ :

ਦਇਆ ਜਾਣੇ ਜੀਅ ਕੀ ਕਿਛੁ ਪੁੰਨੁ ਦਾਨੁ ਕਰੇਇ ॥⁴¹

ਨਿਮਰਤਾ : ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ।⁴² ਆਪਾ ਭਾਵ ਮਿਟਾ ਕੇ ਨਿਮਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ ਤਾ ਸਹੁ ਪਾਈਐ

ਅਉਰੁ ਕੈਸੀ ਚਤੁਰਾਈ ॥⁴³

ਨਿਮਰਤਾ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤਤੁ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।⁴⁴ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਨਿੰਵਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਨਿੰਵਦਾ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜੇ ਤਕੜੀ ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਤੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰਾ ਛਾਬਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨਿੰਵਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ :

ਸਭੁ ਕੋ ਨਿਵੈ ਆਪ ਕਉ ਪਰ ਕਉ ਨਿਵੈ ਨ ਕੋਇ ॥

ਧਰਿ ਤਾਰਾਜੂ ਤੋਲੀਐ ਨਿਵੈ ਸੁ ਗਉਰਾ ਹੋਇ ॥⁴⁵

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਸਭਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਰੂਰੀ ਗੁਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਹੈ।”⁴⁶

ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਮਾਨ-ਵਡਿਆਈ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਪੜਾ ਜਿਸ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ :

ਇਉ ਪਤਿ ਪਾਟੀ ਸਿਫਤੀ ਸੀਪੈ ਨਾਨਕ ਜੀਵਤ ਜੀਵੈ ॥

ਹੋਇ ਪੁਰਾਣਾ ਕਪੜੁ ਪਾਟੈ ਸੂਈ ਧਾਗਾ ਗੰਢੈ ॥

ਮਾਹੁ ਪਖੁ ਕਿਹੁ ਚਲੈ ਨਾਹੀ ਘੜੀ ਮੁਹਤੁ ਕਿਛੁ ਹੰਢੈ ॥

ਸਚੁ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਸੀਤਾ ਕਦੇ ਨ ਪਾਟੈ ॥

ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬੁ ਸਚੇ ਸਚਾ ਤਿਚਰੁ ਜਾਪੀ ਜਾਪੈ ॥⁴⁷

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਮੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴⁸

ਜੋ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਢੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ⁴⁹ ਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਢੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁵⁰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੱਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਮਜਹਬ ਸੱਚਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ :

ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆਂ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਬਾਝੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰੋਈ ॥

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਇ ਦਰਗਹਿ ਅੰਦਰ ਲੈਣ ਨ ਢੋਈ ॥⁵¹

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ :

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ॥

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੈ ਦਰਬਾਰਿ ॥⁵²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਬੁਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਸ਼ੂ ਹੈ :

ਮੂਲੁ ਨ ਬੁਝਹਿ ਆਪਣਾ ਸੇ ਪਸੂਆ ਸੇ ਢੋਰ ਜੀਉ ॥⁵³

ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਔਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਬੁਰਾਈ ਉੱਤੇ ਬੰਧੇਜ ਹੈ।⁵⁴ ਜੋ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੋਲ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਉਚੱਤਾ ਲਈ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਗੁਣਾ ਕਾ ਹੋਵੈ ਵਾਸੁਲਾ ਕਢਿ ਵਾਸੁ ਲਈਜੈ ॥

ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਨਿ ਸਾਜਨਾ ਮਿਲਿ ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ॥

ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹੁ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ ॥

ਪਹਿਰੇ ਪਟੰਬਰ ਕਰਿ ਅਡੰਬਰ ਆਪਣਾ ਪਿੜੁ ਮਲੀਐ ॥

ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੀਐ ਭਲਾ ਕਹੀਐ ਝੋਲਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ ॥

ਗੁਣਾ ਕਾ ਹੋਵੈ ਵਾਸੁਲਾ ਕਢਿ ਵਾਸੁ ਲਈਜੈ ॥⁵⁵

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਂਸਾਰਿਕਤਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥੂਲਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਫਸ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੀ ਨੇੜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਬੰਧਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਵਣਜੁ ਕਰਹੁ ਮਖਸੂਦੁ ਲੈਹੁ ਮਤ ਪਛੋਤਾਵਹੁ ॥

ਅਉਗਣ ਛੋਡਹੁ ਗੁਣ ਕਰਹੁ ਐਸੇ ਤਤੁ ਪਰਾਵਹੁ ॥⁵⁶

Thorpe ਲਿਖਦਾ ਹੈ , “ਆਦਰਸ਼ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਨਿਰਾ ਵਧੀਆ ਦਰਜੇ ਦਾ ਪਸ਼ੂ ਨਹੀਂ।”⁵⁷

ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਚਿਆਰੇ ਨੂੰ ਅਮੋਲਕ ਸੱਚ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਸਚਿਆਰੀ ਸਚੁ ਸੰਚਿਆ ਸਾਚਉ ਨਾਮੁ ਅਮੋਲੁ ॥

ਹਰਿ ਨਿਰਮਾਇਲੁ ਉਜਲੋ ਪਤਿ ਸਾਚੀ ਸਚੁ ਬੋਲੁ ॥⁵⁸

ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਪਦ ਦੁਆਰਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕਿਆ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 4.
2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨੇ 168-69.
3. The basis of spiritual life is ethical conduct. Jodh Singh (Bhai), 'Teaching of Guru Nanak', *Guru Nanak: His life, Time and Teachings*, (ed.) Gumukh Nihal Singh, New Delhi : Guru Nanak Foundation, 1969, p. 21.
4. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਫਲਸਫਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ, ਪਟਿਆਲਾ: ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1980, ਪੰਨਾ 45.
5. ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮੁ ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 266.

6. ਕਾਨੂੰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ), ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 44.
7. A doctrine or system of ideas concerned with conduct. Webster's, *Third New International Dictionary*, p. 1469.
8. We may define ethics as the normative study of conduct human being living in societies. Lillie Williams, *An Introduction to Ethics*, London :Methuen, 1957, pp.1-2.
9. V.S. Apte, *Sanskrit English Dictionary*, Vol. 2, Delhi : Motilal Banarsidass, 1981, p. 933.
10. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ, ਪਟਿਆਲਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1990, ਪੰਨਾ 21.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 62.
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 553.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1411.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 76.
15. ਸਿੰਮਲ ਰੁਖੁ ਸਰਾਇਰਾ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਅਤਿ ਮੁਚੁ ॥ ਓਇ ਜਿ ਆਵਹਿ ਆਸ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ਨਿਰਾਸੇ ਕਿਤੁ ॥ ਫਲ ਫਿਕੇ ਫੁਲ ਬਕਬਕੇ ਕੰਮਿ ਨ ਆਵਹਿ ਪਤ ॥ ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ ॥ ਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 470.
16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1010.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 23.
18. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ 192.
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 83.
20. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 1, ਪੰਨਾ 473.
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 185.
22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 595.
23. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 471.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 472.
25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 471.
26. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 955.
27. ਸਚੁ ਤਾਂ ਪਰੁ ਜਾਣਐ ਜਾ ਆਤਮ ਤੀਰਥਿ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਨੋ ਪੁਛਿ ਕੈ ਬਹਿ ਰਹੈ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸੁ ॥ ਸਚੁ ਸਭਨਾ ਹੋਇ ਦਾਰੁਪਾਪ ਕਢੈ ਧੋਇ ॥ ਨਾਨਕ ਵਖਾਣੈ ਬੇਨਤੀ ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 468.
28. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 463.
29. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 937.

30. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 279.
31. The word Santokh' is derived from the Sanskrit 'Santosh'and literally means 'contentment'
Ishar Singh, *The Philosophy of Guru Nanak*, Vol. 1, p. 252.
32. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1412.
33. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ, ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, (ਸੰਪਾ.) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 197.
34. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 25.
35. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 322.
36. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 218.
37. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 26.
38. ਜਿਨਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਨ ਸੇਵਿਓ ਸਬਦਿ ਨ ਕੀਤੇ ਵੀਚਾਰੁ ।
ਓਇ ਮਾਣਸ ਜੁਨਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਪਸੁਢੋਰ ਗਵਾਰੁ ॥
ਓਨਾ ਅੰਤਰਿ ਗਿਆਨੁ ਨ ਧਿਆਨੁ ਹੈ ਹਰਿ ਸਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਪਿਆਰੁ ॥
ਮਨਮੁਖ ਮੁਏ ਵਿਕਾਰ ਮਹਿ ਮਰਿ ਜੰਮਹਿ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ॥
ਜੀਵਦਿਆ ਨੋ ਮਿਲੈ ਸੁ ਜੀਵਦੇ ਹਰਿ ਜਗਜੀਵਨ ਉਰ ਧਾਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੋਹਣੈ ਤਿਤੁ ਸਚੈ ਦਰਬਾਰਿ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1418.
39. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 438.
40. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1411.
41. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 468.
42. ਆਪਸ ਕਉ ਜੋ ਜਾਣੈ ਨੀਚਾ ॥
ਸੋਉਗਨੀਐ ਸਭ ਤੇ ਉਚਾ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 266.
43. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 722.
44. ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 470.
45. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 470.
46. Guru Nanak preached humility as a necessary virtue for a man of culture & religion.
Kapur Singh, *Parasaraprasna*, Amritsar : G.N.D.U., 1989, p.
- 91.
47. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 955-56.
48. ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੋਸੀਆ ਬੈਠਾ ਕਢਿ ਵਹੀ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 953.
49. ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ਤੇਹਾ ਹੋਇਸੀ ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਉ ਆਪਿ ਵਰਤਾਇਸੀ ॥
ਚਲਿਆ ਪਤਿ ਸਿਉ ਜਨਮੁ ਸਵਾਰਿ ਵਾਜਾ ਵਾਇਸੀ ॥

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 730.
50. ਭੋਖ ਕਰਹਿ ਖਿੰਬਾ ਬਹੁ ਥਟੁਆ ॥
ਬੁਠੇ ਖੇਲੁ ਖੇਲੈ ਬਹੁ ਨਟੁਆ ॥
ਅੰਤਰਿ ਅਗਨਿ ਚਿੰਤਾ ਬਹੁ ਜਾਰੇ ॥
ਵਿਣੁ ਕਰਮਾ ਕੈਸੇ ਉਤਰਸਿ ਪਾਰੇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 903.
51. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 33.
52. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1381.
53. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 751.
54. ਅਵਗੁਣ ਛੇਡਿ ਗੁਣਾ ਕਉ ਧਾਵਹੁ ਕਰਿ ਅਵਗੁਣ ਪਛੁਤਾਹੀ ਜੀਉ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 598.
55. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 755-56.
56. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 418.
57. W.H. Thorpe, *Biology and the Nature of Man*, London, 1962, pp. 88-89.
58. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 937.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਡਾ. ਸਿਕੰਦਰ ਸਿੰਘ*

1.1 ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ (morality) ਦੇ ਸਮਅਰਥੀ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਮੰਨੇ ਹੋਏ 'ਵਿਹਾਰਕ ਨੇਮ' (code of conduct)¹ ਬਣਦਾ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਹਾਰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਲਾਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਬਣੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਨੇਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨੇਮ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲ ਹੂਬਹੂ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸਾਪੇਖਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਇਸਾਈ ਨੈਤਿਕਤਾ', 'ਨਾਜੀ ਨੈਤਿਕਤਾ'², 'ਹਿੰਦੂ ਨੈਤਿਕਤਾ'³ ਆਦਿ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮਾਂ, ਮਨੋਤਾਂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ, ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਸਖਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴ ਨਾਸਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਢਾਂਚੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁵ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਕਈ ਚਾਰਵਾਕ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

* ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ, ਸਦ-ਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਕੁੱਲ ਆਲਮ ਲਈ ਨੇਕ, ਪਾਕ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਉਸ ਵਿਚ ਇਖਲਾਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਚਿਆਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਢਾਂਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਧਾਰਨਾ (concept) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਇਸਦੇ ਭਾਵੰਸ਼ੀ ਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਘਾਤਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਨੈਤਿਕਤਾ, morality, ethics, virtue' ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਪੂਰੇ ਅਰਥ ਅਪੂਰੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁶ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜੋ ਜਗਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੰਚਰਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਖੋਜ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਨੈਤਿਕਤਾ',

'ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ।⁷ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੁਭ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਆਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਜਾਂ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।"⁸ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਚਾਲ ਚਲਣ, ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਜਾਂ ਨੇਕ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਲ ਚਲਣ ਜਾਂ ਆਚਾਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਅਥਵਾ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ।"⁹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦੀ, ਬੁਰਿਆਈ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣ ਅਤੇ ਵਰਜਣ ਦਾ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਕੁੱਲ ਆਲਮ ਲਈ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਇਲਾਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕੋ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਇਲਾਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਤੁਰਨ ਵਿਚ

ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਭੈ ਅਤੇ ਭਾਉ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਦੀ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। "ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਬਦੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੈ।"¹⁰ ਬਦੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਨੇਕੀ ਦੇ ਪਸਰਨ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਦਾ ਹੈ।

1.2.1 ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ: ਸਦਾਚਾਰ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਬਦੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਵਾਸੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਵਾਸੇ ਨਾਲ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦਇਆ, ਸਬਰ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਆਦਿ ਸਚਿਆਰੀ ਗੁਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਨਸਕ ਹਾਲਤ ਜਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨੇਕੀ ਦਾ ਖਜਾਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਦੇ ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਚਾਰ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਕਰਮ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨ, ਬਚਨ (ਬਾਣੀ) ਅਤੇ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉਣਾ ਜਾਂ ਹਾਨੀ ਕਰਨੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।"¹¹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਜਾਂ ਉਲੰਘਣਾ ਅੱਗੋਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ, "ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਸ਼ੀਲ, ਸੰਜਮ, ਨਿਮਰਤਾ ਇਤਿਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਸਬਲਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗਲ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਗਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸੰਗਲ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਅਟੁੱਟ ਪਕਿਆਈ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਰੇਕ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਸੁਅਸਥ ਤੇ ਸਬੱਲ ਕੜੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੜੀਆਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕਾਈ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ, ਪਰਸੁਆਰਥ, ਦਇਆ, ਕਰੋਧ

(!?), ਪਰਸਪਰ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗਤਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"¹²

ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ (ਚੋਲਲਏਚਟਵਿਏ ਨਚੋਨਸਚੁਸਿਨਏਸਸ) ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। 'ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਸ਼ਖਸੀ ਅਵਚੇਤਨ (personal consciousness) ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਖਸੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਗੁੰਝਲਾਂ (ਚੋਮਪਲਏਣਏਸ) ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ਾਂ (ਓਰਚਹਏਟੇਪਏਸ) ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"¹³ ਇਹ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਕਾਲਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਧਦੇ ਫੈਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। 'ਸਮਾਜਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਮਾਜਕ ਸਮਝ, ਅਗਵਾਈ, ਰੋਹ, ਪੱਖਪਾਤ (prejudice) ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹੈ।"¹⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੇਕੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਅਮਲੀ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਤੀਜਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕੁੱਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1.2.2 ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਜੋਰ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਨੇਕੀ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਪਾਖੰਡ ਹੈ।¹⁵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਰਣੀ ਤੇ ਰਹਿਤ, ਹਿਰਦਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਾਰੇ ਸੱਚੇ ਹਨ।¹⁶ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸੱਚ ਵਾਲੀ ਕਰਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁷ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਚਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸਭ ਧਾਰਮਕ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਕਰਮ ਆਦਿਕ ਕਾਲ/ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਖਾਵਾਮੂਲਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਧਾਰਮਕ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ

ਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਖਤ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾਣੇ, ਮੋਨ ਧਾਰਨੇ, ਜਟਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਹ ਮਲਣਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਰਸਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ¹⁸ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੁਤਬਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁹ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਗੈਰ ਸਮਾਜਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਬਣਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਤੋਰਦੀ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ²⁰ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਮਨ ਵਿਚਲੀ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਹੈ। ਬਦੀ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸਾਧਿਆ ਜਾਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਤਾਕਤ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਦੁੱਖਾਂ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਇਆਵੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਚਿਆਰਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ:

ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ ਬਹੁ ਕੀਨੇ ਨਿਤ ਸਾਖਾ ਹਰੀ ਜੜੀਜੈ ॥

ਧਰਮੁ ਫੁਲੁ ਫਲੁ ਗੁਰਿ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਬਹਕਾਰ ਬਾਸੁ ਜਗਿ ਦੀਜੈ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1325)

ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ 'ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ' ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਹਨ। "ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸਦਾ ਅਮਲ ਮੂਲਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਸੁਰਤ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਧਰਤੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਅਖੇਂ ਪਰੇਖੇ ਕਰਨ ਵਲ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਜਰਾ ਵੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।"²¹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨਿਆਰਾ ਫਾਸਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸੂਫੀ, ਜੋਗ ਆਦਿ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

2.1 ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਖੇੜਵੀਂ ਪਛਾਣ, ਉਸਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਅਜਾਦ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਜਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਅਜਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਿਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਜਾਂ ਅਜਾਦੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਗੁੱਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਖਿਆਲ, ਵਰਤਾਰਾ ਜਾਂ ਢਾਂਚਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਖੇੜਵੀਂ ਅਜਾਦ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਕੌਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਖੇੜੇ ਦਾ ਨਾਅਰਾ 'ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ, ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਲਾਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਖੇੜੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦਣ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ ॥ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨਾ ਜਾਣੈ ਅੰਧ ॥ ਤੀਨੋ ਉਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662)

ਜੋਗੀ ਗੋਰਖੁ ਗੋਰਖੁ ਕਰੈ ॥ ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਉਚਰੈ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਏਕ ਖੁਦਾਇ ॥ ਕਬੀਰ ਕਾ ਸੁਆਮੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1160)

ਨ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ॥ ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡੁ ਪਰਾਨ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1136)

ਹਿੰਦੂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੁਰਕੁ ਕਾਣਾ ਦੁਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿਆਣਾ ॥

ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੈ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤਿ ॥

ਨਾਮੇ ਸੇਈ ਸੇਵਿਆ ਜਹ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤਿ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 875)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਜ ਹਿੰਦੂ, ਤੁਰਕ, ਜੋਗ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਰੱਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪ 'ਅਕਾਲਪੁਰਖ' ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਜੋਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਜ ਪਹਿਲੇ

ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਇਕ ਭਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਿੰਦੂ (ਭੇਖਧਾਰੀ, ਪਾਖੰਡੀ, ਬੁੱਤਪੂਜ), ਮੁਸਲਮਾਨ (ਲੋਟੂ, ਜਾਲਮ, ਅੱਯਾਸ਼) ਅਤੇ ਜੋਗੀ (ਭਾਂਜਵਾਦੀ) ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜੀ, ਜੋਗੀ ਆਦਿ ਕਬੂਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਹੋਏ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਪੂਰੇ ਬਦਲਵੇਂ ਸਚਿਆਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ "ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਲੀਨਤਾ ਜਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾਮ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਪੱਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਿਆਂ ਬੰਦਾ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"²²

ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਯਾ ਤੇ ਖਿਮਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤਹਿਤ ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਰ ਜਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰਾ ਕੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਲਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਾਦ ਅਤੇ ਪੱਤ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਪਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਜਤ, ਪੱਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਮਾਣ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ 'ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ' ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਗਣ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਖੁਦੀ ਤੋਂ ਅਜਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਾਂਈ ਅੱਗੇ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੱਤ ਹਉਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਚਿਆਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੱਤ ਸਭ ਰੋਗ ਹਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। "ਪੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਪੱਤ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜੜੋਂ ਪੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਿਆ, ਈਰਖਾ ਤੇ ਕੁਦਇਆ ਵਰਗੇ ਔਗੁਣ ਉਸਦੇ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਹਉਮੈ ਵਰਗੇ ਪੱਤ ਦੇ ਘਾਤਿਕ ਰੋਗ ਮਗਰੋਂ ਲਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"²³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਪੱਤਾ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜੀ ਸੁਖ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।²⁴ ਇਹ ਪੱਤ ਮਿਲਦੀ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪੱਤ ਅਤੇ ਮੱਤ ਵਾਲਾ

ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲਾ ਹੈ।²⁵ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਵਾਸੇ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਹੈ।

2.2 ਸਮਾਜਕ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਤੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਹਨ। ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਨੀਵੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹ ਨੀਵੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਘੜਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤੀ ਵਲੋਂ 'ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਆਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤੰਬਾਕੂ ਮੀਟ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਜਾਤਾਂ ਬਹੁਪਤਨੀ ਵਿਆਹ (custom of polygamy) ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਕੇ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।²⁶ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਰਜੇਬੰਦ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। "ਵਰਣ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ ਸਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।"²⁷ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਮਨਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ "ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਵਤੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਮੂਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰਾਪ ਹੋਣ ਜਾਂ ਵਰ ਕਦੇ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ...ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਵਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਵਤੇ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"²⁸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਗਲਬਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਹੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਉਹ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਚ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਇੰਨੇ ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਤਿਉਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰ ਵਾਹ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਹਰ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਮਾਰੂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵੰਡ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਤ-ਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੁੱਲ ਕੁਦਰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਜ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ

ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਉੱਤਮ ਕੁਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਨਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੂਨ ਖਰਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਬੜੇ ਸਖਤ ਰਉਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ 'ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜੰਮ ਪਿਆ' ਦਾ ਮੋਹਣਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।²⁹ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪਾਖੰਡੀ ਗੁਰੂਤਵ ਵਾਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ:

ਕਬੀਰ ਬਾਮਨੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜਗਤ ਕਾ ਭਗਤਨ ਕਾ ਗੁਰੂ ਨਾਹਿ ॥
ਅਰਝਿ ਉਰਝਿ ਕੈ ਪਚਿ ਮੁਆ ਚਾਰਉ ਬੇਦਹੁ ਮਾਹਿ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1377)

ਆਪਨ ਉਚ ਨੀਚ ਘਰਿ ਭੋਜਨ ਹਠੇ ਕਰਮ ਕਰਿ ਉਦਰ ਭਰਹਿ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 970)

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚ ਗੁਰੂ, ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। "ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਰੁਤਬੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਛਤਰਪਤੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਜਾਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੇ ਉਸ ਪੁਜਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸੀ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ।"³⁰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣਾ ਇਹੀ ਗੁਰੂਤਵ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ਬਰੀ ਥੋਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤ ਦਾ ਆਗੂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਲਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਵਿਰੋਧੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸਹੀ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਲਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦਾਂ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਗੁਰੂਤਵ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਪੁਣੇ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਜਾਤ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਮੂਰਖਾਨਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ 'ਚਹੁ ਵਰਣਾਂ ਕਉ ਸਾਂਝਾ' ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਨਿਗੂਣੀ ਹੈ।

2.3 ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੈ ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਕ, ਕਾਮੁਕ ਆਦਿ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਧਸ਼ਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਬਾਲ

ਵਿਆਹ, ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਰਸਮਾਂ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੁਗਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਦੇਵ, ਵੇਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨਹੀਣ, ਪਸ਼ੂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਝੂਠ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਔਰਤ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੇ ਦਮਨ ਲਈ ਸਤੀ, ਬਹੁਪਤਨੀਵਾਦ, ਦੇਵਦਾਸੀ, ਪਰਦਾ, ਦਾਜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਚਾਲੂ ਅਤੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਭ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦਣ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ।³¹ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਔਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦਮਨ, ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਸਵਾਪਣਾ, ਵਿਭਚਾਰ ਵਰਗੇ ਵਰਤਾਰੇ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਕਲੰਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਲਈ ਜੋ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਾਰੋਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੂਰ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪਰਾਏ ਮਰਦ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਨਾਰੀ ਵਰਗੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਾਡੇ ਬੁਰਜੁਆ ਵਿਧੀਵਤ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।"³² ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਗੁਜਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਰਤਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤੱਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। "ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵੇਣ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅੰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸੁਨੀਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰਿਸ ਕੁਲ ਦੇ ਭਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਵਿਆਹੀਆਂ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਆਦਿ ਪਰਵ ਅਧਿ: 121 ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਂਡੋ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਕੁੰਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੋਗ ਪ੍ਰਥਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।"³³ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਦੁਰਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ 'ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰੂਪ ਨ ਪੇਖੈ ਨੇੜ੍ਹ' ਰਾਹੀਂ ਰੱਦ ਕੇ 'ਏਕਾ

ਨਾਰੀ ਜਤੀ ਹੋਇ' ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ 'ਸੀਲ ਸੰਤੋਖੀ ਸੁਭਾਅ' ਦੀ ਤਈਦ ਕਰਕੇ ਪਰਾਏ ਮਰਦ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਗੈਰਮਾਨਵੀ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਕਿਹਾ 'ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ॥ ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲੰਨਿ'।³⁴ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਸਚਿਆਰ ਰੂਪ ਦੀ ਇਹ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਸਚਿਆਰਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਤਣਾਅ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤਣਾਅ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਇਕ ਉੱਤਮ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬਦਲ 'ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਔਰਤ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਮਦਰਦ, ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਬਦਲ ਅਜੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਨਜਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮੇਟ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਕੇਸਵਾ ਬਚਉਨੀ ਅਈਏ ਮਈਏ ਏਕ ਆਨ ਜੀਉ'।

ਔਰਤ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਸਦੀ ਜਣਨਿਕ ਕਿਰਿਆ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਗਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। 'ਭਿੱਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਾਹਵਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਘਟਾਇਆ ਗਿਆ।³⁵ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸੂਤਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਕਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਸੂਤਕ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਰੱਦਿਆ³⁶ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਔਰਤ ਦੀ ਜਣਨਿਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ 'ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤ ਜੰਮੇ ਰਾਜਾਨ'।³⁷ ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਪੁਰਖੁ ਏਕੁ ਹੈ ਹੋਰ ਸਗਲੀ ਨਾਰਿ ਸਬਾਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਔਰਤ ਰੂਪੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। "ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾ ਉਹ ਪੁਰਖ ਹੈ ਨਾ ਨਾਰੀ ਹੈ। * ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਜਰੂਰ ਵਰਤਿਆ। ਉਸਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਨਰ (ਮੇਲ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨੇ। ... ਬਾਕੀ ਜੋ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਨਾਰੀ ਬਾਰੇ, ਸੂਤਕ ਬਾਰੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੇ।

ਲੇਕਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਿਹੜੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਛਾਣਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਸਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਸਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣਾ।"³⁸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

2.4 ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਰ ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਪੱਖ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਵਣਜ, ਵਪਾਰ, ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ, ਨਿੱਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਰੋਜੀ, ਮਾਲਕੀ-ਮਜਦੂਰੀ, ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ-ਪਰਨਿਰਭਰਤਾ ਆਦਿ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਮ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਰਤ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੇਠਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉੱਪਰ ਅੱਯਾਸੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਧਿਰਕਾਰਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਰਤ ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਹਨ। "... ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਆਚਾਰਯ ਨੇ ਇਸ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਲਾਜਮੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।"³⁹ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਹਲੜ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴⁰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਿਰਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਪਰਾਈ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਉੱਪਰ ਪਲਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਿਰਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਿਰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹਰੇਕ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਮੰਨ ਕੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਰਕੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਪੈਦਾਵਰ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। "ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਹਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਕਾਰ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"⁴¹ ਰਜਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਤੇ ਹਰੇਕ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ

ਜਗਤ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਣਜ, ਵਪਾਰ, ਖੇਤੀ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ਮਜਦੂਰੀ ਆਦਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਕਬੂਲ ਹਨ ਪਰ ਨਾਮਹੀਣ ਪੰਡਿਤਾਊਪਣਾ, ਰਾਜ ਵੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ।

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'ਪੂੰਜੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ 'ਵਾਧੂ ਮੁੱਲ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ “ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਤਾਂ ਕਿਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੇਠ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”⁴² ਅਰਥਾਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਆਪ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਮਜਦੂਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ, ਮਸਾਂ ਗੁਜਾਰੇ ਜੋਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ ਸਮਾਜ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦ, ਨਵਬਸਤੀਵਾਦ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰੇ ਇਸਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮਨ, ਜੋਰ-ਜਬਰ ਇਸਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲਾ ਆਰਥਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਬੜੇ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ (ਪਾਪਾਂ ਬਾਝੇ ਹੋਵੇ ਨਾਹੀ) (?!)...।”⁴³ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਧਾਰਮਕ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੇਤਰਾ (ਉਦਵਿਨਿਚਦ) ਵੀ। ਅਗੇਤਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ ਦਿਖਾ ਕੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਅੰਦਰ ਬਾਬਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਪਠਾਣਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ 'ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ' ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਤਬੇਲੇ, ਸ਼ਹਿਨਾਈਆਂ, ਤੇਗਬੰਦ, ਆਰਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਸਜਿੰਦ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਗਤ-ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਤਾਕਤ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲੁੱਟ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮਿਆਉਂਦੇ (ਗਣਨਏਰਓਲਜ਼ਿਏ) ਹਨ 'ਇਹੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਤੂ ਗੋਸਾਈ ॥ ਏਕੇ ਘੜੀ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪੇ ਜਰੁ ਵੰਡ ਦੇਵੇ ਭਾਈ ॥’⁴⁴ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਆਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਲੁੱਟ, ਜੋਰ-ਜਬਰ ਆਦਿ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਰੱਦਣਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਅਮਾਨਵੀਪਣੇ ਦੇ ਕੀਤੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਫਿਰ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਫਿਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕਤਰਫਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਨਜਰ ਵਿਚ ਸਭ ਜਗ ਇਕਸਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁴⁵ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਰਚੇ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਰਥਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ, ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਹੈ।

2.5 ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਰੂਪੀ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇਕ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੱਸੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।⁴⁶ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚੈਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਮਲ ਧਾਰਨਯੋਗਤਾ ਮਨਫੀ ਸੀ। ਜੋਗ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਲ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋਗ ਸੀ। ਸਰੇਵੜੇ ਦਾ ਅਹਿੰਸਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਜੋਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਣਾ, ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾਣੇ, ਮੋਨ ਧਾਰਨਾ, ਜਟਾਂ ਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲਣਾ ਆਦਿ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਆਮ ਕਿਰਤੀ ਬੰਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬੇਅਰਥ ਅਤੇ ਖਰਚੀਲੀਆਂ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਮੁਤਾਬਕ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਛੱਡ ਕੇ ਖਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਢੁਕਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਘਾੜਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਮ, ਉਸਦੇ ਗੁਣ, ਮਹਾਤਮ, ਉਸਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ, ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਧਿਆਨ

ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲਿਵਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਹੈ। ...ਸਾਧਕ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚਲਦਿਆਂ, ਫਿਰਦਿਆਂ, ਸੌਂਦਿਆਂ, ਜਾਗਦਿਆਂ ਇਸ਼ਟਦੇਵ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਰਾਬਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”⁴⁷ ਇਹ ਧਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤ ਦੌਰ ਦੀ ਆਮ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੜਦਿਆਂ ਮਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤੱਕ ਪਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦੀ ਜਪਣੀ 'ਰਸਨਾ ਉਪਰਿ ਰਾਮ' ਹੈ, ਆਪਣੀ ਰਸਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹਰੇਕ ਸਾਹ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਹੈ।

ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਕੁੱਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਸੇਵਾ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ, ਪ੍ਰੇਮ, ਦਇਆ, ਸਹਿਜਤਾ, ਸਵੈ ਪੜਚੋਲ⁴⁸, ਸੂਰਮਗਤੀ⁴⁹ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਾਧੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ 'ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੇਟਣ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹੜਪਣ ਦੀ ਹੈਂਸਿਆਰੀ ਬਿਰਤੀ ਬੜੀ ਭਾਰੂ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੈਵਿਕ ਭਿੰਨਤਾ (ਬੌ-ਦਵਿਏਰਸਟਿ) ਅਤੇ ਭਾਖਾਈ ਭਿੰਨਤਾ (ਲਨਿਗੁਸਿਟਚਿ ਦਵਿਏਰਸਟਿ) ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਸਮਾਜ, ਇਕਾਈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ, ਉਸਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ, ਕਬੀਲਾਈ ਸਮਾਜਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਕਾਬਜ ਰਾਜਾਂ-ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਜਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਵਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ 'ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਾਨੂੰਨ (ੀਨਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਓਰੀਨਲ ਲੋਆ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ (ਓਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲੋਆ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਕਾਨੂੰਨ (ਓਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲੋਆ) ਮੰਨਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਮਲੀ ਨਿਆਂ (ਪਰਓਚਟਚਿਓਲ ਜੁਦਗਾਮਣਟ) ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਮੁਖੀ ਕਾਨੂੰਨ (ਫੋਸਟਿਵਿਓ ਲੋਆ, ਠਹੜੁ ਓਗੁਏ ਏਗੁਲੋਟੋਨਿਸ, 1907) ਤਾਂ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਜੇਤੂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਰਗਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁵⁰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ 'ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਇਹ ਜਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।⁵¹ ਬੋਸ਼ਕ ਉਹ ਹੋਂਦ ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।⁵² ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2.6 ਆਮ ਕਰਕੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਪਰਜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਰਗੀ ਹੋਈ ਪਰਜਾ ਦਾ ਡਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਹਉਂ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆਵੀ ਗਰਦਾਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। “... ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਚੱਜੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁵³ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ 'ਸਚੇ ਕੀ ਸਿਰਕਾਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਜਾਣੀਐ (ਪੰਨਾ-142)', 'ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ (ਪੰਨਾ-345)', 'ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ (ਪੰਨਾ-74) ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਇਹਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਤਾਕਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। “ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ

ਪੂਰਕ ਹਨ।”⁵⁴ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕੇ ਦੇਤਿ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਖਾਤਰ ਵੀ ਜਥੇਬੰਦ ਤਾਕਤ/ਰਾਜ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸਖਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ' ਦਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਗਰ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਧਰਮ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੂੜ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ...”⁵⁵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਬਦਤਰ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਕੂਮਤਾਂ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਬੋਲੀ ਆਦਿ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਲਾਹ ਹੋਣਾ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਕਰ ਲੱਗਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਕੇ ਹਨ।⁵⁶ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। “ਸਿੱਖ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ (ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ) ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਐਸੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਮੁਨਾਸਬ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਤੇ ਇਹ ਲੌਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਤਰਾਂ ਇਸਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਲੋਕ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਬਣਤਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜੇ ਉਸ ਅਸੀਮ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।”⁵⁷ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਰਾਖੀ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜ ਹੋਣਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

3.1 ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਨੂੰ ਜਗਤ/ਸੰਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਹਰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਵਿਕਾਸ, ਅੰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮੂਲ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਗਤ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕੋ-ਇਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਮਿਥਿਕ ਮਨੋਤਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ-ਹਸਤੀਆਂ-ਦੇਵਾਂ-ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਗਤ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤੱਕ ਇਕ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁੰਨ ਅਤੇ ਪਰਗਟ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਉਸ ਲਈ ਆਇਆ-ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਉਸ ਇਕੋ ਹੋਂਦ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਹੈ।⁵⁸ ਜਗਤ ਲਈ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਭਾਣਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਹਿਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਆਪ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ। ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਚਰਚਾ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਸੁਲਿਵਨ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ, 'ਜੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰਵਾਦ (ਠਹੜਸਿਮ) ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ (ਨਵਿਵਰਸਟ) ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਸੀਮ ਤਾਕਤ (ਨਿਡਨਿਟਿਏ ਫੋਏਰ) ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਆਤਮਾ (ਨਿਡਨਿਟਿਏ ਨਿੰਦ) ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ (ਮੋਰਓਲਟਿ) ਇਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਸੀਮ ਤਾਕਤ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ।’⁵⁹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਅਸੀਮ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਇਹ ਜਗਤ ਉਸ ਦੀ ਵਾੜੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਦਾ ਸੰਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁶⁰ ਇਹ ਧਰਤੀ ਉਸਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਧਰਤੀ ਧਰਮ ਕਮਾਉਣ ਅਰਥਾਤ ਸਦਾਚਾਰ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਹੈ।⁶¹ ਸਦਾਚਾਰ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆਪ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ। ਬਾਰੰਬਾਰ, ਸੁਆਸ-ਸੁਆਸ, ਸਰਬ ਥਾਈਂ ਰਮੇ ਹੋਏ ਸਮਰੱਥ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟਵਾਂ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।’⁶² ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਚਿਆਰ ਰੂਪੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ।

3.2 ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਭਰਮ, ਮਿਥਿਆਪਣ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਾਪਾਊ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਸੱਪ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਸਿਪੀ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਅਧਿਆਸ ਮੰਨਣ ਦੇ ਭਰਮ ਰਾਹੀਂ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਰੂਪਾਇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਣ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੱਸੀ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੱਪ ਹੋਣ ਦੇ ਭਰਮ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਮਾਇਆ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਲਾਲਚ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।... ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੈ, ਉੱਚਾ ਆਚਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਲਾਲਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਫੱਸ ਕੇ ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਬੁ, ਲੋਭ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਲਾਲਚ ਹੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਉਹ ਅੱਗ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”⁶³ ਕੁੱਲ ਜਗਤ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਤੋਂ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲ ਕਰਿ ਜੀਵਣ ਦੀ ਛਡਿ ਆਸਿ' ਤੇ ਪੂਰੇ ਹਨ। ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰ ਇਸ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ।⁶⁴ ਜੋ ਕੁਲ ਜਗਤ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਬਣ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਦੁਰਾਚਾਰਕ ਰਾਹ ਤੇ ਤੋਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਰਾਮ ਦੇ ਭਗਤ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ, ਸਹਿਜ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਹ ਪਾਣੀਹਾਰ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਰਾਮ ਭਗਤ ਲਈ ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਵਾਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮਾਇਆਵੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੋਵੇਂ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਵੀ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਠੱਗਣ ਲਈ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਹੈ।⁶⁵ ਕੁੱਲ ਜਗਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੈ, ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਕਰਣੀ ਤੋਂ ਭਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਲਾਜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।⁶⁶

3.3 ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਜਗਤ ਇੱਕੋ ਨੂਰ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨੂਰ ਸਭ ਥਾਂਈ ਅਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।⁶⁷ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਜੇਤ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਪੈਦਾਵਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੀ ਜੋਤ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ

ਕਈ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਫਲਸਫੇ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜਗਤ ਦੀ ਪੈਦਾਵਰ ਦੇ ਵੰਡ ਪਾਊ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਿਸਟੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।'⁶⁸ ਜੋ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਰਿਗਵੇਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਅਗਲੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀਪਰਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵਰਣ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।'⁶⁹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਗੁਣ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜੋ ਸ਼੍ਰਿਸਟੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਗੀਤਾ ਦੇ ਪਾਠ 4/13 ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਪੁਰਖੀ ਕਰਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਸ਼੍ਰਿਸਟੀ ਗੁਣ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ) ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।'⁷⁰ ਇਥੇ ਵੀ ਵੰਡ ਪਾਊ ਸਿਧਾਂਤ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ 'ਏਕ ਨੂਰ' ਤੋਂ ਕੁੱਲ ਜਗਤ ਦੇ ਜਨਮਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। 'ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।'⁷¹ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੈਤਿਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸੂਫੀਵਾਦ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨਿਭਾਉ ਮਸਤ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

3.4 ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਗਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਦੋ ਟਕਰਾਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਕੋਠੜੀ' ਵਿਚਾਰਨੀਆਂ ਜਰੂਰੀ ਹਨ। ਜਗ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੱਚੀ ਹੋਣਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਵਜਲ

ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕਨਾਂ ਨੂੰ ਡੋਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੇੜੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁷² ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਜਾਗਿਆ ਜਗਤ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਖੰਡ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ; ਲੋਕ, ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਜੀਵ; ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਰਬਾਰ, ਹੁਕਮ, ਕਰਮ, ਨੀਸਾਣ, ਉਸਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ; ਉਸਦੀ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਸੱਚੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਥਿੜਕੇ ਮਰ-ਮਰ ਜੰਮਣ ਵਾਲੇ ਕੱਚ ਨਿਕੱਚੇ ਹਨ।⁷³ ਇਹੀ ਮੂਲ ਫਾਸਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ, ਉਸਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਚਿਆਰ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜਗਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ ਕੂੜਿਆਰ ਹੈ। ਕੂੜਿਆਰਾਂ ਲਈ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਲਈ ਇਹ ਜਗ ਝੂਠਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤਿ' ਦੇ ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਗਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਝੂਠਾ ਮਾਣ ਹੈ।⁷⁴

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਤਤ ਨਿੰਦਾ, ਮਾਣ ਅਭਿਮਾਣ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲੋਹੇ ਤੇ ਕੰਚਨ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਰੱਬ ਦਾ ਸਚਿਆਰ ਪੰਥੀ ਇੱਕ ਅੱਧਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁷⁵ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਕ ਭਾਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਮਿੱਤਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।⁷⁶

3.5 ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੇਸ਼ਕ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਕੂੜਿਆਰ ਮਾਰਗ ਤੇ ਹੋਵੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਤਿ ਦਾ ਦੁਰਾਚਾਰੀ, ਪਾਪੀ, ਅੱਯਾਸ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਾਰਗ ਫੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਜ, ਗਨਿਕਾ, ਅਜਾਮਲ ਆਦਿ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ, ਕੌਡੇ ਰਾਕਸ਼ ਵਰਗੇ ਦਇਆਵਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਪੱਛਮੀ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਮਨੋਤ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਜੀਬ ਬਣਤਰ ਕਰਕੇ ਮਾੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਜਣਾ ਇੰਨੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵੀ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਪੈਦਾਵਰ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।'⁷⁷ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਦਇਆ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੁਰੇ, ਪਾਪੀ ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਉਥੇ ਅੰਧਕਾਰ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਰਹਿ ਨਹੀਂ

ਸਕਦਾ, ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁷⁸ ਇੰਨਾ ਕੁ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਭ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।⁷⁹ ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੱਜਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "...ਬਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਤਾਕਤ ਹੈ ਉਹ ਮਾੜੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਏਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਕੇ ਨੇਕੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਤਾਣੇ, ਆਲਸੀ, ਦਲਿੱਦਰੀ ਲੋਕ ਜੋ ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ...ਸੋ ਜਿੱਥੇ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਥੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਤਾਕਤ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।"⁸⁰ ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ, ਰਾਹ ਦਸੇਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਤੱਕ ਹਾਜਰ ਹੈ।

4.0 ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੋਚਣ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਲਾਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਮਾਜ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਨਿੱਜਤਾ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਵੱਲ ਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿੱਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜੋ ਸਦਾਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਾਦ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ/ਸਮਾਜ ਇਕ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸਮਾਜ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮ/ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਆਲਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਖਾਸ ਨਿਖੇੜੂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੋਤ, ਇਕੋ ਨੂਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ

ਦੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦਾ ਦਮਨ, ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਦਿਆ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਜਣਨਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਲੋੜ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਪਾਪ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਤੇ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਹਰੇਕ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਤੇ ਉੱਤਮ ਕਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਨੇ ਦਰਜੇਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕਾਜ ਸਚਿਆਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਜਾਚ ਰਾਹੀਂ ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ' ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਰਸ-ਰਹਿਮ-ਦਇਆ, ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਆਦਿ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੁਰਾਚਾਰਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਜਿਉਂ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਮੂਲ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਪੂਰਵਲੇ ਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਬੱਝਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿਰਜੀ ਮਾਇਆ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰੱਬੀ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਇਹ ਉਲਟਾ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੰਥ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਹੀ ਰਹਿਬਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਹੀ ਰਹਿਬਰੀ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕੁੱਲ ਬੁਰਿਆਈ ਚੰਗਿਆਈ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ :

1. www.plato.stanford.edu/entries/moralitydefinition
2. Ibid.
3. Saral Jhingran, *Aspects of Hindu Morality*, Delhi :

Motilal Banarsidass private limited, 1989.

4. Ritual centric morality, Socio centric morality (castism) etc., Ibid.
5. ਪ੍ਰੋ. ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ, "ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਵੀ ਹਨ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ", ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ (ਮੁੱਖ ਲੇਖ), 22 ਸਤੰਬਰ, 2013
6. ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਅਨੁਵਾਦਤ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਦੀ ਸੀਮਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ 'ਨੈਤਿਕਤਾ' ਅਤੇ 'ਮੋਰਲਿਟਿ' ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਮੁਤਾਬਕ ਤਤਸਮ/ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੀ ਧਾਰਨਾ (ਚੋਨਚਏਪਟ) ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਵਿਚ 'ਸਦਾਚਾਰ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਨੈਤਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਟੂਕਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
8. ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪਟਿਆਲਾ: ਸੁਖਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1999, ਪੰਨਾ 1.
9. ਪ੍ਰੋ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਮਾਰਗ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਸੰਦੀਪ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1990, ਪੰਨਾ 25.
10. ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਪੰਨਾ 7.
11. ਪ੍ਰੋ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤੀ, ਪੰਨੇ 50-51.
12. ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਪੰਨਾ 22.
13. C. G. Jung, *The archetypes and the collective*

unconsciousness (Translated by R. F. C. Hull),
London: Routledge, P. 42.

14. psychology.about.com- what is social psychology
15. ਹਿਰਦੈ ਸਚੁ ਏਹ ਕਰਣੀ ਸਾਰੁ ॥ ਹੋਰ ਸਭੁ ਪਾਖੰਡ ਪੂਜ ਖੁਆਰੁ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1343.
16. ਸਚੁ ਕਰਣੀ ਸਚੁ ਤਾ ਕੀ ਰਹਤ ॥ ਸਚੁ ਹਿਰਦੈ ਸਤਿ ਮੁਖਿ ਕਹਤ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 283.
17. ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਸਚਾ ਧੋਇ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 468.
18. ਬਨ ਖੰਡ ਜਾਇ ਜੋਗੁ ਤਪੁ ਕੀਨੋ ਕੰਦ ਮੂਲ ਚੁਨਿ ਖਾਇਆ ॥ ਨਾਦੀ ਬੇਦੀ
ਸਬਦੀ ਮੋਨੀ ਜਮ ਕੇ ਪਟੈ ਲਿਖਾਇਆ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 654.
19. ਮਨ ਕਾ ਸੁਭਾਉ ਮਨਹਿ ਬਿਆਪੀ ॥ ਮਨਹਿ ਮਾਰਿ ਕਵਨ ਸਿਧਿ ਥਾਪੀ ॥
ਕਵਨ ਸੁ ਮੁਨਿ ਜੋ ਮਨ ਕਉ ਮਾਰੈ ॥ ਮਨ ਕਉ ਮਾਰਿ ਕਹਹੁ ਕਿਸੁ ਤਾਰੈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 329.
20. ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਕਤੀ ਇਹੁ ਮਨ ਸੀਉ ॥ ਇਹੁ ਮਨੁ ਪੰਚ ਤਤ ਕੇ ਜੀਉ ॥ ਇਹੁ
ਮਨੁ ਲੇ ਜਉ ਉਨਮਨਿ ਰਹੈ ਤਉ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਝੈ ਕਹੈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 342.
21. ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਨਵਯੁਗ
ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, 1997, ਪੰਨਾ 81.
22. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੱਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ", ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਸੰਪਾ.-ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ), ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1998, ਪੰਨਾ 122.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121.
24. ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ ॥ ਸਭੁ ਹਰਾਮ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥ ਰਾਜਿ ਰੰਗੁ
ਮਾਲਿ ਰੰਗੁ ॥ ਰੰਗਿ ਰਤਾ ਨਚੈ ਨੰਗੁ ॥ ਨਾਨਕ ਠਗਿਆ ਮੁਠਾ ਜਾਇ ॥ ਵਿਣੁ
ਨਾਵੈ ਪਤਿ ਗਇਆ ਗਵਾਇ ॥ ਕਿਆ ਖਾਧੈ ਕਿਆ ਪੈਧੈ ਹੋਇ ॥ ਜਾ ਮਨਿ
ਨਾਹੀ ਸਚਾ ਸੋਇ ॥ ਕਿਆ ਮੇਵਾ ਕਿਆ ਘਿਉ ਗੁੜੁ ਮਿਠਾ ਕਿਆ ਮੈਦਾ
ਕਿਆ ਮਾਸੁ ॥ ਕਿਆ ਕਪੜੁ ਕਿਆ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ ਕੀਜਹਿ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ॥

- ਕਿਆ ਲਸਕਰ ਕਿਆ ਨੇਬ ਖਵਾਸੀ ਆਵੈ ਮਹਲੀ ਵਾਸੁ ॥ ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ
ਵਿਣੁ ਸਭੇ ਟੋਲ ਵਿਣਾਸੁ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 142.
25. ਪਤਿ ਮਤਿ ਪੂਰੀ ਪੂਰਾ ਪਰਵਾਨਾ ਨਾ ਆਵੇ ਨਾ ਜਾਸੀ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 765.
 26. S.V. Ketkar, *History of caste in India*, New Delhi:
Cosmo publications, reprinted 1979, P. 21.
 27. ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ, ਕਬੀਰ ਕੇ ਕੁਛ ਔਰ ਆਲੋਚਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਬਾਣੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002, ਪੰਨਾ 126.
 28. ਜੀ. ਐਸ. ਗੁਰੀਏ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ (ਅਨੁ: ਐਨ. ਐਸ.
ਸੋਢੀ), ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1997, ਪੰਨਾ 228.
 29. ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੁ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ ॥ 1 ॥
ਕਹੁ ਰੇ ਪੰਡਿਤ ਬਾਮਨ ਕਬ ਕੇ ਹੋਏ ॥ ਬਾਮਨ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਨਮੁ ਮਤ ਖੋਏ
॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥ ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥ ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ
ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥ 2 ॥ ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੁਦ ॥ ਹਮ ਕਤ
ਲੋਹੁ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ ॥ 3 ॥ ...
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 324.
 30. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ,
ਸਕਰੋਦੀ (ਸੰਗਰੂਰ) : ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1992, ਪੰਨਾ 28.
 31. (ੳ) ਰਹੁ ਰਹੁ ਰੀ ਬਹੁਰੀਆ ਘੁੰਘਟੁ ਜਿਨਿ ਕਾਢੈ ॥ ਅੰਤ ਕੀ ਬਾਰ ਲਹੈਗੀ ਨ
ਆਢੈ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥ ਘੁੰਘਟੁ ਕਾਢਿ ਗਈ ਤੇਰੇ ਆਗੈ ॥ ਉਨ ਕੀ ਗੈਲਿ ਤੋਹਿ
ਜਿਨਿ ਲਾਗੈ ॥ ਘੁੰਘਟੁ ਕਾਢੈ ਕੀ ਇਹ ਬਡਾਈ ॥ ਦਿਨ ਦਸ ਪਾਂਚ ਬਹੁ ਭਲੇ
ਆਈ ॥ ਘੁੰਘਟੁ ਤੇਰੇ ਤਉ ਪਰਿ ਸਾਚੈ ॥ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਕੂਦਹਿ ਅਰ
ਨਾਚੈ ॥ 3
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 484.
(ਅ) ਬਿਨੁ ਸਤ ਸਤੀ ਹੋਇ ਕੈਸੇ ਨਾਰਿ ॥ ਪੰਡਿਤ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ
ਬੀਚਾਰਿ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 328.
 32. ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗਲਜ਼, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ, ਮਾਸਕੋ: ਪ੍ਰਗਤੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੀਜੀ ਛਾਪ-1976, ਪੰਨਾ 50.

33. ਡਾ. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, "ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਨਿਆਂ: ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿਪਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ", ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਜਿਲਦ-45, ਅੰਕ-3), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਜੂਨ-2001, ਪੰਨਾ 43.
34. ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਪਰਾਏ ਕਾਮੁਕ ਸਬੰਧ ਨਾ ਹੰਢਾਉਣ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕੁਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਇਲਾਜ ਇਸ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।
35. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 50.
36. ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ 331.
37. ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਿਆ।
*ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਰ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ: ਸਾਚੁ ਕਤੇਬ ਬਖਾਨੈ ਅਲਹੁ ਨਾਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਹੀ ਕੋਈ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 483.
38. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, "ਔਰਤ ਦੇਹ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ" (ਮੁਲਕਾਤ), ਆਲੋਚਨਾ (ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ: ਨਜ਼ਰੀਆ, ਅੰਕ-219), ਲੁਧਿਆਣਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ-2008, ਪੰਨੇ 14-15
39. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, "ਕਿਰਤ-ਕਾਰ ਦਾ ਕਮਾਲ", ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਜਿਲਦ 42, ਅੰਕ 7) ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਕਤੂਬਰ 1998, ਪੰਨਾ 10.
40. (ੳ) ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1245.
(ਅ) ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮੁ ਸੰਮਾਲਿ॥ ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ
ਸਭੁ ਚੀਤਿ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1375.
41. ਬਲਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ : ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, 1999, ਪੰਨਾ 52.
42. ਦਮੀਤੀ ਦਮੀਤਰਕੋ, ਵਸੀਲੀ ਪਗਾਚੋਵ, ਮੇਹਨਤਕਸ਼ੋਂ ਕੀ ਸੱਤਾ ਕਿਆ ਹੈ?,

- ਜਯਪੁਰ: ਰਾਜਸਥਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ (ਪ੍ਰ. ਲਿ.), 1988, ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਪੰਨਾ 27.
43. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 40.
44. ਪੰਨਾ 418.
45. ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਦਇਅਨਿਧਿ ਦੋਖਨ ਦੇਖਤ ਹੈ ਪਰੁ ਦੇਤ ਨ ਹਾਰੈ॥
ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, (243/{4}).
46. ਅਮਲੁ ਕਰਿ ਧਰਤੀ ਬੀਜੁ ਸਬਦੇ ਕਰਿ ਸਚ ਕੀ ਆਬਿ ਨਿਤ ਦੇਹ ਪਾਣੀ॥
ਹੋਇ ਕਿਰਸਾਣੁ ਈਮਾਨੁ ਜੰਮਾਇ ਲੈ ਭਿਸਤ ਦੋਜਕੁ ਮੂੜੇ ਏਵ ਜਾਣੀ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 24.
47. ਸਤਨਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਬੀਰ: ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕ੍ਰਿਤਤਵ ਇਵੰ ਸਿਧਾਂਤ,
ਗੁਲਾਬਪੁਰਾ (ਰਾਜਸਥਾਨ): ਭਾਰਤੀਯ ਸ਼ੋਧ ਸੰਸਥਾਨ, 1969, ਪੰਨੇ-214-215.
48. ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖ॥ ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ
ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1378.
49. ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਨੈ ਘਾਓ॥ ਖੇਤੁ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ
ਜੂਝਨ ਕੇ ਦਾਉ॥ ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤੁ॥ ਪੁਰਜਾ
ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1105.
50. P S. King, *A Priemer of Peace & War: Principles of International Morality*, London, 1915, pp. 15-16.
51. ਕੋਊ ਭਇਓ ਮੁੰਡੀਆ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕੋਊ ਜੋਗੀ ਭਇਓ ਕੋਊ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਕੋਊ
ਜਤੀ ਅਨੁਮਾਨਬੋ॥ ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੋਊ ਰਾਫਿਜੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ ਮਾਨਸ ਕੀ
ਜਾਤਿ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ॥ ਕਰਤਾ ਕਰੀਮ ਸੋਈ ਰਾਜਿਕ ਰਹੀਮ ਓਈ
ਦੂਸਰੇ ਨ ਭੇਦ ਕੋਈ ਭੂਲਿ ਭ੍ਰਮ ਮਾਨਬੋ॥ ਏਕ ਹੀ ਕੀ ਸੇਵ ਸਭ ਹੀ ਕੋ ਗੁਰਦੇਵ
ਏਕ ਏਕ ਹੀ ਸਰੂਪ ਸਬੈ ਏਕੈ ਜੋਤਿ ਜਾਨਬੋ॥
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਪੰਨਾ 85/{4}.
52. ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਇਸਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਤਰ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਇਸ ਉੱਪਰ ਖਰੀ ਉੱਤਰਦੀ

ਰੈ।

53. ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ-30
54. ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਚਿੱਤਰਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਮਾਣਾ: ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, 2011, ਪੰਨਾ 15.
55. ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ
56. ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਕਉ ਅਲਹ ਕਹੀਐ ਸੇਖਾਂ ਆਈ ਵਾਰੀ ॥ ਦੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆ ਕਰੁ ਲਾਗਾ ਐਸੀ ਕੀਰਤਿ ਚਾਲੀ ॥ ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਜ ਮੁਸਲਾ ਨੀਲ ਰੂਪ ਬਨਵਾਰੀ ॥ ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰੁ ਤੁਮਾਰੀ ॥ ਜੇ ਤੂ ਮੀਰ ਮਹੀਪਤਿ ਸਾਹਿਬ ਕੁਦਰਤਿ ਕਉਣੁ ਹਮਾਰੀ ॥ ਚਾਰੇ ਕੁੰਟ ਸਲਾਮੁ ਕਰਹਿਗੇ ਘਰਿ ਘਰਿ ਸਿਫਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1190-1191.
57. ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ
58. ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ ॥ ਧਰਣ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮ ਅਪਾਰਾ ॥ ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ ॥ ... ਤਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਈ ॥ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ॥ ਨਾਨਕ ਸਾਚਿ ਰਤੇ ਬਿਸਮਾਦੀ ਬਿਸਮ ਭਏ ਗੁਣ ਗਾਇਦਾ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1035-36.
59. W. R. Washington Sullivan, *Morality as religion: An Exposition of Some First Principles*, New York: The Mcmillan Co., 1988, p 24.
60. ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਲੀ ॥ ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ਨਾਹੀ ਕੋ ਖਾਲੀ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 118.
61. ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ ॥ ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 7.
62. ਬਲਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 61.
63. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਅਨੰਦ: ਜੋਤਿ ਤੇ ਜੁਗਤਿ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1994, ਪੰਨਾ 109.
64. ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟ ਕੇ ਪੰਜ ਪੂਤ ਜਣੇ ਇਕ ਮਾਇ ॥ ਉਤਭੁਜ ਖੇਲੁ ਕਰਿ ਜਗਤ

ਵਿਆਇ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 865.

65. ਕਉਨੁ ਕੋ ਪੂਤੁ ਪਿਤਾ ਕੋ ਕਾ ਕੋ ॥ ਕਉਨੁ ਮਰੈ ਕੋ ਦੇਇ ਸੰਤਾਪੋ ॥ ਹਰਿ ਠਗ ਜਗ ਕਉ ਠਗਉਰੀ ਲਾਈ ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਬਿਓਗ ਕੈਸੇ ਜੀਅਉ ਮੇਰੀ ਮਾਈ ॥ ...
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 331.
66. ਮੈ ਪਤਿ ਕੀ ਪੰਦਿ ਨ ਕਰਣੀ ਕੀ ਕਾਰ ॥ ਹਉ ਬਿਗੜੈ ਰੂਪਿ ਰਹਾ ਬਿਕਰਾਲ ॥
ਤੇਰਾ ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਤਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ॥ ਮੈ ਏਹਾ ਆਸ ਏਹੋ ਆਧਾਰੁ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 24.
67. ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥ ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥ ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ ॥
ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1349.
68. ਰਿਗਵੇਦ (ਨਵਮ-ਦਸ਼ਮ ਮੰਡਲ), (ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ: ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ), ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਸਰਵਦੇਸ਼ਿਕ ਆਰੀਆ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਸਭਾ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਦਯਾਨੰਦ ਭਵਨ, ਰਾਮਲੀਲਾ ਮੈਦਾਨ, ਸੰਮਤ 2042, ਪੰਨਾ 199.
69. ਨਗੇਂਦਰ ਮੋਹਨ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਦਿੱਲੀ : ਪ੍ਰਭਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999, ਪੰਨਾ 18.
70. *Bhagwad Gita: As it is*, Juhu (Mumbai) : The Bhakti Vedanta Book Trust, , revised and enlarged edition-Sixteenth print 2000, p. 238.
71. ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011, ਪੰਨਾ 42.
72. ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ ॥ ਇਕਨ੍ਹਾ ਹੁਕਮ ਸਮਾਇ ਲਏ ਇਕਨ੍ਹਾ ਹੁਕਮੇ ਕਰੇ ਵਿਣਾਸੁ ॥ ਇਕਨ੍ਹਾ ਭਾਣੈ ਕਢਿ ਲਏ ਇਕਨ੍ਹਾ ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਨਿਵਾਸੁ ॥ ਏਵ ਭਿ ਆਖਿ ਨ ਜਾਪਈ ਜਿ ਕਿਸੈ ਆਣੈ ਰਾਸਿ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਕਉ ਆਪਿ ਕਰੇ ਪਰਗਾਸੁ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 463.
73. ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ॥ ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ ॥ ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਕਰਣੇ ਸਰਬ ਬੀਚਾਰ ॥ ਸਚਾ ਤੇਰਾ ਅਮਰੁ ਸਚਾ ਦੀਬਾਣੁ ॥ ਸਚਾ ਤੇਰਾ ਹੁਕਮੁ

- ਸਚਾ ਫੁਰਮਾਣੁ ॥ ਸਚਾ ਤੇਰਾ ਕਰਮੁ ਸਚਾ ਨੀਸਾਣੁ ॥ ...
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 463.
74. ਝੂਠੈ ਮਾਨੁ ਕਹਾ ਕਰੈ ਜਗੁ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਜਾਨੁ ॥ ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਤੇਰੇ ਨਹੀ ਨਾਨਕ
ਕਹਿਓ ਬਖਾਨਿ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1428.
75. (ੳ) ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੇਉ ਬਿਬਰਜਿਤ ਤਜਹੁ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥ ਲੋਹਾ ਕੰਚਨੁ
ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨਹਿ ਤੇ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨਾ ॥ ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਏਕੁ ਅਧੁ ਕੋਈ ॥ ਕਾਮੁ
ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਬਿਬਰਜਿਤ ਹਰਿ ਪਦੁ ਚੀਨੈ ਸੋਈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1123.
- (ਅ) ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਡੋਲਤ ਨੀਤ ॥ ਕੋਟਨ ਮੈ ਨਾਨਕ ਕੋਉ
ਨਾਰਾਇਨੁ ਜਿਹ ਚੀਤਿ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1427.
76. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਸੰਦਤਿਆਂ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਢੇ ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡਤੇ ਸੋਈ ॥ ਹਉ ਢੂਢੇਂਦੀ ਜਗੁ
ਸਬਾਇਆ ਜਨ ਨਾਨਕ ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 520.
77. W. R. Washington Sullivan, p. 94.
78. ਜਿਹ ਮੰਦਰਿ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸਿਆ ਅੰਧਕਾਰੁ ਤਹ ਨਾਸਾ ॥ ਨਿਰਭਉ ਪੂਰਿ
ਰਹੇ ਭ੍ਰਮੁ ਭਾਗਾ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਜਨ ਦਾਸਾ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1123.
79. ਜਮ ਤੇ ਉਲਟਿ ਭਏ ਹੈ ਰਾਮ ॥ ਦੁਖ ਬਿਨਸੇ ਸੁਖ ਕੀਓ ਬਿਸਰਾਮ ॥ ਬੈਰੀ
ਉਲਟਿ ਭਏ ਹੈ ਮੀਤਾ ॥ ਸਾਕਤ ਉਲਟਿ ਸੁਜਨ ਭਏ ਚੀਤਾ ॥ ... ਆਪੁ ਪਛਾਨੈ
ਆਪੈ ਆਪ ॥ ਰੋਗੁ ਨ ਬਿਆਪੈ ਤੀਨੋ ਤਾਪ ॥ ਅਬ ਮਨੁ ਉਲਟਿ ਸਨਾਤਨੁ
ਹੂਆ ॥ ਤਬ ਜਾਨਿਆ ਜਬ ਜੀਵਤ ਮੂਆ ॥ ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਸੁਖਿ ਸਹਜਿ
ਸਮਾਵਉ ॥ ਆਪਿ ਨ ਡਰਉ ਨ ਅਵਰ ਡਰਾਵਉ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 326.
80. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ-ਪੂਰਵਾਰਧ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, 21ਵੀਂ ਵਾਰ 2010, ਪੰਨਾ 139.

ਮਾਨਵੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ
ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਡਾ. ਅਮਰਦੀਪ ਕੌਰ*

"ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ
ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲ
ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਧਰਮ
ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ"।
(ਡਾ.ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਠਹੜ ਫਰੈਸਟਰ ਫਰਸਿਸਿੰਡ ਢਓਟਿਹ, ਪ.112)

"ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਹੈ"।
(ਡਾ.ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੁਛ ਵਿਚਾਰ)

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ, ਵੇਦਾਂਤ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ, ਯੋਗ, ਭਗਤੀ
ਲਹਿਰ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਤੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ
ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੱਖੋਂ
ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਮੱਤ ਨੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ
ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਚੰਦ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ,
ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹ
ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕੇ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ

* ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਤਕੜੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਚ ਨਾ ਭਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: "ਇਸ ਲਈ ਨਰ-ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹਲੇ ਰੱਖਿਆ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤ ਵੀ ਚੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਮੇਚਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਖਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਭਾਵੇਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾ ਪਾਈ। ਇਸਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨਿਰਭੈ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ"।¹ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ। ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਾਦਾ-ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਨਰ-ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦਾ ਸਮਤੋਲ ਪਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨਾ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਸੰਤ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਸਿਪਾਹੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਤਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਫੌਲਾਦੀ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਘੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਤਾਸੇ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਖੰਡਾ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਬੜੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ"।²

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ/ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਅਨੈਤਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਉਹ ਮੁੱਲ ਹਨ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਮਾਰਥ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਲ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੁੱਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇਕਰ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚਲੇ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚਲੇ

ਮਹਾਂਵਾਕ "ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ" ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, "ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੋ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਬਾਹਰਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮਸਾਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬਣੇਗੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੂਝ ਮਾਡਲ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ"।³ ਇਹਨਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣੀ ਬੋਲ ਇੰਜ ਸਰਬੱਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥⁴

ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ॥

ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥

ਗਲੀ ਭਿਸਤਿ ਨ ਜਾਈਐ ਛੁਟੈ ਸਚੁ ਕਮਾਇ ॥

ਮਾਰਣ ਪਾਹਿ ਹਰਾਮ ਮਹਿ ਹੋਇ ਹਲਾਲੁ ਨ ਜਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਗਲੀ ਕੁੜੀਈ ਕੂੜੇ ਪਲੈ ਪਾਇ ॥⁵

ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਦੇ ਪੰਜ ਦੂਤ ਵੱਸ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।⁶ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸ ਭਾਗਉ ॥⁶

ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਤੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਗੁਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ ਦੈਵੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਧਰਮ-ਖੰਡ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਇਸਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ

ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤਿਆਗੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹਨ, ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖੁਆਂਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਦਾਤੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਨਰਕੀਂ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਸਰਿਤ ਹੋ ਮੁਕਤ ਹੋਵੋਗੇ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬਾਣੀਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਵੰਡ ਛਕਣ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਜਿਹੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦਾ ਮਾਡਲ ਦੇ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਧਾ ਵੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਦਸਵੰਧ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜੇਗਾ। ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਲੋਭ ਤੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਮ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੰਕਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜਦ ਹੰਕਾਰੀ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਆਤਮਿਕ ਰਸਤੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਇਹ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਤਮਾ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਕਮਾਉਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਗੰਢ ਖੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾ ਦਾ ਬੋਝ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ”।⁷

ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ " ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਰਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਰਤਵ

ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਧਰਮ-ਖੰਡ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਤੁਰੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਧਰਮ-ਖੰਡ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਵਸ਼ਕ ਪੜਾਅ ਹੈ”।⁸ “ਕਰਮੀ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਵੀਚਾਰੁ”⁹ ਦੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥

ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥¹⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ "ਕਰਮਾਂ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤ" ¹¹ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ "ਜੈਸਾ ਕਰੇ ਸੋ ਤੈਸਾ ਪਾਵੈ ॥ ਆਪਿ ਬੀਜਿ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਵੈ" ¹² ਜਾਂ "ਪੁੰਨੀ ਪਾਪੀ ਆਖਣ ਨਾਹਿ ॥ ਕਰ ਕਰ ਕਰਣਾ ਲਿਖ ਲੈ ਜਾਹੁ ॥ ਆਪਿ ਬੀਜ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ ॥ ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੀ ਆਵਹੁ ਜਾਹੁ" ¹³ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ "ਸਭ ਕਿਛੁ ਕੀਤਾ ਤੇਰਾ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਕਿਛੁ ਅਸਾੜਾ ਜੀਉ"¹⁴ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਖੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਉਸ ਸਤਿਪੁਰਖ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਯਤਨ ਕਿਸ ਅਰਥ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਹੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੋਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਕਿਰਿਆਹੀਨ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆਹੀਨ ਹੋਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੁਣ/ਲੱਛਣ ਹੈ। ਚੰਦਰਧਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'A Critical Survey of Indian Philosophy' ਦੇ ਪੰਨੇ 35 ਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚਲੇ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ "The Whole Universe itself depends on action. Inertia is not liberty, but death. Work keeps up the cycle of the universe and it is the duty of every individual to help it."¹⁵

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਰੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ “ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆਹੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕਦੇ

ਵੀ ਕਿਰਿਆਹੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਰ ਜੀਵ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੱਧ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ"।¹⁶ ਇਹ ਕਰਮ ਬੱਧ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸੱਚਾਈ, ਅੱਛਾਈ, ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ, ਦਿਆਲਤਾ ਆਦਿ ਬੇਅੰਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰ ਛੱਲ-ਕਪਟ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਘਿਰਣਾ, ਨਿੰਦਾ, ਹਿੰਸਾ, ਦੁਰਵਿਚਾਰ, ਅਪਮਾਨ ਕੁਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਅਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ, ਖਿਮਾ, ਦਇਆ, ਧੀਰਜ, ਸੰਤੋਖ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਅਹਿੰਸਾ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਅਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥¹⁷

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਂਡੇ ਘਤੁ ॥

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ ॥¹⁸

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥¹⁹

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਲੋੜ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਹੰਕਾਰ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੰਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹੰਕਾਰ ਅੰਧਕਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਹੰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਾਂ ਆਪਣੇਪਣ ਵਿਚ ਜੀਵਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜਗਿਆਸੂ ਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੌਰਵ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੇਵਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"²⁰

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਚਰਣ ਉੱਚਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਭ

ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਸੱਚ ਹੱਕ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਲਈ ਜੂਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕ ਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ।"²¹ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ "ਆਪ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨਾ ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕ ਅਚਾਰ ਦਾ ਐਸਾ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਹਲਾਪਣ ਵਿਕਾਸ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਚਾਰ ਸੰਯਮਜੁਗਤ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚੀ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਮਾਲਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।"²² ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੀ ਰੱਖ ਦਈਏ ਤਾਂ ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਦਾਚਾਰ ਅਥਵਾ ਅਖਲਾਕ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ ਅਵਸ਼ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਰੇ-ਪੁਰੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵੀ ਹੋਵੇ।"²³

ਸਿੱਖ ਸਦਾਚਾਰ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਉੱਚਿਤ ਢੰਗ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਉੱਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਹਿਜ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲੋੜ ਤੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਆਸਤਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੌਰ ਨੂੰ ਤਿੱਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਲ ਵੱਧਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਕੇ ਜੀਉਣ ਦਾ ਬਲ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦਾ ਮਾਡਲ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਰੁਕਾਵਟ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੰਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦੇ ਧੱਕੇ ਚੜ ਕੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੇ ਇਸਰਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਇਸ ਉੱਤਮ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਆ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ, ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਉਸ ਔਗੁਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਭਦਾ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਣਾ ਸੌਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ, "ਇਕਿ ਰਾਹੇ ਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਕਿ ਰਾਧੀ ਗਏ ਉਜਾੜਿ" ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤਾਂ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਸ਼ੰਕਾ ਵਿਹੂਣ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਗਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਥਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ" ॥²⁴ ਸੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੱਚ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਮਰਤਾ, ਦਇਆ, ਖਿਮਾ, ਸੇਵਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਬਹਾਦਰੀ, ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਉਨੱਤੀ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨਿੰਦਾ-ਚੁਗਲੀ, ਪਰਤ੍ਰਿਅ, ਚੋਰੀ, ਠੱਗੀ, ਵਰਤ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ/ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਵਾੜ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ-ਜਿਹੜੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਢਲਦੇ ਹੋਏ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਗੁਣ ਵੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਦੀ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ 'ਸੱਚ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ' ਦੇ

ਸੰਕਲਪ ਹੇਠ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਿਆਂ ਬਾਣੀ, ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਮਾਪਦੰਡ ਤੈਅ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ:

ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥²⁵

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

1. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 176.
2. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 176.
3. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ, ਪੰਨਾ 128.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1349.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 141.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 219.
7. ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਪੰਨਾ 42.
8. ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 31.
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਜਪੁਜੀ ਪਉੜੀ 34.
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1245.
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 134.
12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 4.
14. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 103.
15. Chander Sharma, *A Critical Survey of Indian Philosophy*, p. 35.
16. ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਰੀ, 'ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਧੁਰਿਕਰਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ', ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅੰਕ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਨਾ 141.
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 419.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 470.
19. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 6.
20. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 70.
21. ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 152.
22. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 119.
23. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 131.
24. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 464.
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 62

JOURNAL OF SRI GURU GRANTH SAHIB STUDIES

FORM IV

(See Rule 8)

1. Registration No. : ISSN
2. Place of Publication : Sri Guru Granth Sahib World University,
Fatehgarh Sahib
3. Periodicity of its publication : Biannual
4. Printer's Name : Dr. Pirtpal Singh
Nationality : Indian
Address : Registrar, Sri Guru Granth Sahib World
University, Fatehgarh Sahib
5. Publisher's Name : Professort Pirtpal Singh
Nationality : Indian
Address : Registrar, Sri Guru Granth Sahib World
University, Fatehgarh Sahib
6. Editor's Name : Kirandeep Kaur
Nationality : Indian
Address : Deptt. of Religious & Civilizational Studies,
Sri Guru Granth Sahib World University,
Fatehgarh Sahib

Name and address of the : Sri Guru Granth Sahib World University,
individuals who own the Fatehgarh Sahib
newspaper and partners or
shareholders holding more than
one per cent of the total capital

I, Professor Pirtpal Singh, hereby declare the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Professor Pirtpal Singh

Registrar

Sri Guru Granth Sahib World University,

Fatehgarh Sahib

EXCHANGE OFFER

Institutions are requested to send their journals in exchange of
the Journal of Sri Guru Granth Sahib Studies to
Sri Guru Granth Sahib World University, Fatehgarh Sahib-140406